

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

GÜLTAC QƏDİR qızı LƏTİFOVA

**“MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN
KOMPONENTLƏRİ ARASINDA BAĞLAYICI VASİTƏLƏR”**

İxtisaslaşma: HSM – 060201- Dilşünaslıq (İngilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər: _____

f.f.d.dos. E.İ. Hacıyev

BAKİ – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3-6
I FƏSİL. TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ VƏ ONUN KOMPONENTLƏRİ ARASINDA BAĞLAYICI VASİTƏLƏR.....	7-25
II FƏSİL. TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ VƏ ONUN KOMPONENTLƏRİ ARASINDA BAĞLAYICI VASİTƏLƏR.....	26-60
2.1. Nominal budaq cümlələrin baş cümləyə birləşməsində iştirak edən bağlayıcılar	26-34
2.2. Nominal budaq cümlələrin baş cümləyə birləşməsində iştirak edən bağlayıcı əvəzlik və zərflər.....	35-36
2.3. Zərflük budaq cümlələrin baş cümləyə birləşməsində iştirak edən bağlayıcılar.....	37-48
2.4. Təyin budaq cümlələrinin baş cümləyə birləşməsində iştirak edən nisbi əvəzlik və zərflər.....	48-60
NƏTİCƏ	61-64
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	65-69

GİRİŞ

Sintaksisin əsas tədqiqat obyektlərindən biri olan cümlə bu və ya digər aspektdən həmişə dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir. O cümlədən mürəkkəb cümlə, onun mahiyyəti, komponentləri arasında olan əlaqələr, həmin komponentləri bir-birinə bağlayan vasitələr barədə müxtəlif fikirlər söylənir. Bu sahəyə dair kifayət qədər tədqiqat aparılmasına baxmayaraq, bir sıra mübahisəli məsələlər hələ də qalmaqda davam edir. Xüsusən, ingilis dili öyrənən azərbaycanlılar üçün əsas çətinlik ondan ibarətdir ki, eyni söz bir neçə budaq cümləni baş cümləyə bağlamağa xidmət edir. Bu məsələnin araşdırılması müəyyən əhəmiyyət kəsb edir.

Mövzunun aktuallığı. Tabesiz mürəkkəb cümlənin, eləcə də ayrı-ayrı tabeli mürəkkəb cümlə tiplərinin əmələ gəlməsində və formalaşmasında əsas rol oynayan vasitələr, mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında qarşılıqlı əlaqə, budaq cümlələrin müxtəlif təsnifi, hər hansı bir budaq cümlənin ayrı-ayrı tipləri, həmçinin bütün bunlarla bağlı olan məsələlər həmişə *aktual olmuş və aktual* olaraq da qalmaqdadır.

Bir magistr dissertasiyasında, şübhəsiz, yuxarıda qeyd edilən əksər məsələləri həll etmək imkan xaricindədir. Bizim *məqsədimiz* müasir ingilis dillində mürəkkəb cümlənin [həm tabesiz, həm də tabeli] komponentləri arasında mövcud olan bağlayıcı vasitələri araşdırmaqdan ibarətdir. Deməli, tədqiqata sindetik quruluşa malik olan mürəkkəb cümlələr cəlb edilir.

Tədqiqat işinin yeniliyi. İşin yeniliyi ondan ibarətdir ki, biz bir magistr kimi müasir ingilis dillində mövcud olan mürəkkəb cümlələr haqqında müəyyən təsəvvürə malik olduq. Gələcəkdə bu sahədə daha dərinlən tədqiqat aparmaq üçün müəyyən dərəcədə təcrübəyə və tədqiqat vərdişlərinə yiyələnə bildik.

Qarşıya qoyulan məqsədimizə nail olmaq üçün aşağıdakıları həyata keçirmək nəzərdə tutulur:

- mürəkkəb cümlə haqqında məlumat vermək;
- tabesiz mürəkkəb cümlənin sindetik tiplərini müəyyənləşdirmək;

- tabesiz mürəkkəb cümlənin əsas komponentlərini bir-biri ilə əlaqələndirən əsas vasitələri müəyyənləşdirmək;

- tabesiz mürəkkəb cümlənin əsas komponentləri arasında mövcud olan mənə əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi;

- tabesiz mürəkkəb cümlənin əsas komponentlərini bir-biri ilə əlaqələndirən tabesiz bağlayıcıları müəyyənləşdirmək və onların işlənmə hallarını göstərmək;

- tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında mövcud bağlayıcıları müəyyənləşdirmək;

- nominal budaq cümlələri əsas cümləyə bağlayan tabelilik bağlayıcılarını müəyyənləşdirmək;

- zərflik budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayan tabelilik bağlayıcılarını müəyyənləşdirmək;

- nominal budaq cümlələrin əsas cümləyə bağlanmasında mühim rola malik olan bağlayıcı əvəzlilik və zərflərin müəyyənləşdirilməsi;

- təyin budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayan nisbi əvəzlilik və zərflərin müəyyənləşdirilməsi.

Dissertasiyanın tədqiqat obyektini. Bu elmi tədqiqatın predmeti sintaksis, əsas tədqiqat obyektini isə müasir ingilis dillinə xas olan formal bağlayıcılı tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr təşkil edir.

Tədqiqat üçün əyani material bədii orijinal ədəbiyyatdan götürülmüş bağlayıcılı tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrdən ibarətdir.

Dissertasiyanı yerinə yetirərkən təsvir metodundan istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Sintaksisin bu mürəkkəb sahəsinin tədqiq olunmasının mühüm nəzəri və praktiki əhəmiyyəti vardır. Məsələnin nəzəri cəhətdən öyrənilməsi və əsaslandırılması onun praktik surətdə tətbiqini düzgün istiqamətləndirir. Dissertasiyada verilən dil faktlarından asanlıqla tədris prosesində istifadə etmək olar.

Nəzərə almaq lazımdır ki, biz mürəkkəb cümlə ilə bağlı yalnız bəzi məsələləri işıqlandıra bildik. Gələcəkdə tədqiqat işi aparası olsaq, mürəkkəb cümlənin konkret bir komponenti üzərində dayanmaq istərdik.

Magistr dissertasiyasının quruluşu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

"Tabesiz mürəkkəb cümlə və onun komponentləri arasında bağlayıcı vasitələr" adlanan birinci fəsildə mürəkkəb cümlə haqında məlumat verilir, eləcə də tabesiz mürəkkəb cümlənin ayrı-ayrı komponentlərini bir-birinə bağlayan tabesiz bağlayıcılar haqında ətraflı məlumat verilir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında mövcud olan mənə əlaqələrinə müvafiq olaraq tabesiz bağlayıcıların təsnifatı aparılır. Bu baxımdan tabesiz bağlayıcılar aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. birləşdirici bağlayıcılar;
2. bölgü bildirən bağlayıcılar;
3. ziddiyyət bildirən bağlayıcılar;
4. səbəb-nəticə bildirən bağlayıcılar.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-birinə bağlayan bu bağlayıcılar müvafiq olaraq komponentlər arasında birləşdirmə, ziddiyyət, bölüşdürmə və səbəb-nəticə əlaqələrinin formalaşmasına xidmət edir. Birinci fəsildə hər bir qrupa aid olan bağlayıcılara dair konkret dil faktlarından kifayət qədər nümunələr verilir.

"Tabeli mürəkkəb cümlə və onun komponentləri arasında bağlayıcı vasitələr" adlanan ikinci fəsil işin əsasını təşkil edir. Bu fəsil dörd hissədən ibarətdir. Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-birinə bağlayan bağlayıcılar budaq cümlələrin təsnifatına müvafiq olaraq qruplaşdırılır:

1. Nominal budaq cümlələri baş cümləyə bağlayan tabelilik bağlayıcıları;
2. Nominal budaq cümlələri baş cümləyə bağlayan bağlayıcı əvəzlik və zərflər;
3. Zərflük budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayan tabelilik bağlayıcıları;
4. Təyin budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayan nisbi əvəzlik və zərflər.

Nominal budaq cümlələr dedikdə mübtəda, predikativ və tamamlıq budaq cümlələri nəzərdə tutulur. Bu qəbildən olan budaq cümlələr baş cümləyə həm tabelilik bağlayıcıları, həm də bağlayıcı əvəzlik və zərflər vasitəsilə bağlanır.

Zərflük budaq cümlələri isə yalnız müxtəlif tabeli bağlayıcılar ilə baş cümləyə bağlanır.

Təyin budaq cümlələri isə həm nisbi əvəzlik, həm də nisbi zərflər vasitəsilə baş cümləyə bağlanır.

Dissertasiya işin məzmununu əks etdirən nəticə ilə yekunlanır.

I FƏSİL

TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ VƏ ONUN KOMPONENTLƏRİ ARASINDA BAĞLAYICI VASİTƏLƏR

Dil ünsiyyət vasitəsidir. İnsanların bir-birinə söz demək ehtiyacından, bir-biri ilə ünsiyyət saxlamaq zərurətindən yaranmışdır. Dilin insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olması, cəmiyyətə xidmət etməsi onun ictimai hadisə olduğunu göstərir. Bir ictimai hadisə kimi cəmiyyətə müəyyən bir sahədə xidmət edən digər ictimai hadisələrdən fərqli olaraq, dil insan fəaliyyətinin bütün sahələrində cəmiyyətə xidmət edir. Buna görə dili digər ictimai hadisələrdən heç biri ilə eyniləşdirmək olmaz.

Yalnız müəyyən şəraitdə - insan cəmiyyətində yaranan və fəaliyyət göstərən dil ictimai hadisə hesab olunur. İnsan cəmiyyəti olmayan yerdə dil mövcud ola bilməz.

Dil sisteminin ən mürəkkəb vahidlərindən biri də cümlə hesab olunur. Bunun səbəbi onun semantik, sintaktik və fonetik xüsusiyyətləri ilə əlaqəlidir. Cümlə dilçiliyin sintaksis adlanan bölməsində öyrənilir. XIX əsrin 2-ci yarısından etibarən sintaksis dilin önəmli sahəsi kimi tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur, vaxt keçdikcə sintaksisə olan maraq daha da artmış və dilçilər tərəfindən onun problemləri ətraflı şəkildə öyrənilməyə başlanmışdır.

Amerikan dilçisi L.Blumfeld sintaksisi sözləmlərin ardıcılığını öyrənən elm kimi müəyyənləşdirirdi. Digər alimlər də sintaksisə cümlədə sözlərin bir-birilə əlaqəyə girməsini və cümlələr arasındakı münasibətləri öyrənən elm sahəsi kimi yanaşırlar [12, s.113].

İngilis alimi C.M.Simpson isə yazır: “Morfologiya sözlərin qrammatik strukturunu öyrənən elmdir, sintaksis isə sözdən böyük strukturları öyrənir” [11, s.103]. Bəzi dilçilər sintaksisin sadəcə cümləni, bəziləri isə həm söz birləşmələri, həm də cümləni öyrənən elm sahəsi olaraq qəbul edir. Bizim fikrimizcə bu problemə B.İlişin yanaşması daha məqsədəuyğundur. O, yazır:

“Sintaksis qrammatikanın söz birləşməsi və cümləni öyrənən sahəsidir”.

Müqayisə olunan dillərin mürəkkəb sintaktik strukturlarının müqayisəli analizi göstərir ki, hər iki dilin qrammatik strukturunda bu sahədə mövcud olan bir sıra məsələlər mübahisəlidir.

İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilinin sintaksisində nəzəri cəlb edən problemlə məqamlar vardır. Bizim tədqiqat sahəmiz isə cümlələrdir. Müqayisə etdiyimiz dillərdə cümləyə müxtəlif cəhətlərdən yanaşılmışdır.

Cümlə nədir? Cümlə insanlar arasında fikir mübadiləsinin əsas vasitəsi olmaqla yanaşı, dil sistemində sintaksisin əsas vahidlərindən biridir. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində cümləyə dilçilər tərəfindən müxtəlif təriflər (təxminən 200-dən çox) verilmişdir. Bunun səbəbi kimi sintaksis haqqında yaranan yeni fikirləri əsas götürmək olar. Belə ki, hər yeni fikirin təsiri ilə yeni bir tərif meydana çıxır. Bu təriflərdən bir neçəsinə diqqət yetirmək istərdik. Dilçilər cümləyə tərif verərkən fikir bitkinliyini xüsusilə vurğulayırlar.

Cümləyə tərif verərkən Ələvsət Abdullayev yazır: “Cümlə hər bir dilin qanunları əsasında qrammatik cəhətdən formalaşan, bitmiş fikir ifadə edən vasitədir” [1, s.75].

Qəzənfər Kazımov da cümləyə eyni tərifini vermişdir: “Cümlə dilin daxili qanunları əsasında formalaşan və bitmiş fikri ifadə edən sintaktik vahiddir” [9, s.76].

Lakin, cümlədə fikir bitkinliyinin olması məsələsi mübahisəlidir. Fikir bitkinliyi daha çox mətnə aiddir. Cümlə fikir bitkinliyini daha az ifadə edir. M.Y.Blox cümlədən danışarkən ona belə bir tərif verir:

“Cümlə müəyyən sintaktik quruluşa əsasən sözlərin birləşməsindən əmələ gələn nitqin ayrılmaz bir hissəsidir və kommunikativ məqsəd daşıyır”.

Cümlənin müəyyənləşdirilməsinin əsas meyarlarından biri də predikativlikdir. Cümləyə tərif verərkən predikativliyi də vurğulayan E.Vikulova yazır:

“Cümlə predikativliyi olan və müəyyən sintaktik model əsasında sözlərin birləşməsindən yaranan, nitq ünsiyyətində istifadə edilən kiçik sintaktik quruluşdur.” Bu tərif cümlənin üç aspektinə fokuslanır: praqmatik, semantik və struktur. Predikativlik cümlə üçün əsas, hətta bəzi dilçilər üçün ən əsas qrammatik şərtidir.

Bu tərifləri analiz edərkən Oruc Musayevin cümləyə verdiyi tərfi daha qənaətbəxş hesab edirik. O, konkret dildən asılı olmayaraq cümlənin hansı tələblərə cavab verməli və hansı cəhətlərə əsasən səciyyələndirilməli olduğunu qeyd edərək cümləyə belə bir tərif verir:

"Nisbətən bitmiş fikir ifadə edən, xüsusi qrammatik quruluşa və intonasiyaya malik olan nitq vahidinə cümlə deyilir."

Digər problemlə, mübahisələrə səbəb olan məsələ isə cümlənin təsnifatıdır. İstər Azərbaycan, istərsə də ingilis dilində cümlə bir neçə cəhətdən, bir neçə prinsip əsasında təsnif edilir. Bunların bir qismi ümumi xarakter daşıyır, hər cür quruluş xüsusiyyətlərinə malik olan cümlələri əhatə edir (məsələn, cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə təsnifi, quruluşuna, modallığına görə təsnifi), bir qismi isə (tərkibə, baş üzvlərə görə, ikinci dərəcəli üzvlərin iştirak edib-etməməsinə görə və s.) yalnız sadə cümlələrə aiddir.

Cümlənin təsnifatları arasında əvvəllər bir çox ziddiyyətli fikirlər olsa da, son dövrlərdə dilçilər tərəfindən iki prinsip əsas götürülür:

I. Məqsəd və intonasiyaya görə olan təsnifat.

1. Nəqli cümlə (The Declarative Sentence);
2. Sual cümləsi (The Interrogative Sentence);
3. Əmr cümləsi (The Imperative Sentence);
4. Nida cümləsi (The Exclamatory sentences).

Nida cümlələrinin bu təsnifata daxil edilib-edilməməsinə ziddiyyətli yanaşmalar vardır. Bəzi dilçilərin fikirlərinə əsasən nida cümlələri nəqli, sual və əmr cümlələrinin hiss-həyəcanla dolğunlaşdırılmasından yaranır.

II. Cümlənin quruluşuna görə olan təsnifat.

Quruluşuna görə cümlələrin təsnifatından danışarkən demək olar ki, bütün dilçilər cümlənin iki növünü qeyd edirlər:

- Sadə cümlə (Simple sentence).
- Mürəkkəb cümlə (Composite sentence).

Bir predikativ mərkəzi olan, cümlə intonasiyası ilə müşayiət edilən, hər hansı bir fikri ifadə edən sintaktik konstruksiyaya sadə cümlə, iki və daha artıq

predikatv mərkəzi olan, vahid cümlə intonasiyası ilə müşayiət edilən, hər hansı bütöv bir fikrin ifadəsinə xidmət edən sintaktik konstruksiyaya isə mürəkkəb cümlə deyilir.

Sadə cümlə bəzən danışq zamanı tələbatı ödəmədiyindən mürəkkəb sintaktik konstruksiyaların istifadə edilməsinə ehtiyac yaranmışdır. Mürəkkəb cümlələrin yaranmasına səbəb bu ehtiyac göstərilmişdir.

Cümlənin sadədən mürəkkəbə doğru inkişafını belə bir sxem vasitəsilə ifadə etmək olar:

Sadə cümlə→içərisində fəli birləşmə olan sadə cümlə→ tabeli mürəkkəb cümlə. Belə bir mürəkkəbləşmə prosesini sadə cümlə ilə tabelsiz mürəkkəb cümlə arasında da görmək olur.

Sadə cümlə→həmcins üzvlü sadə cümlə→tabelsiz mürəkkəb cümlə.

Dilçilikdə mürəkkəb cümlə termini ilk dəfə H.Pöystma tərəfindən istifadə edilmişdir.

Professor Ə.Dəmirçizadənin fikrincə, mürəkkəb cümlələrin sabitləşməsi və inkişafı daha çox yazılı ədəbi dil ilə bağlı olur. Şifahi ədəbi dildə intonasiya, fasilə, vuğu kimi yazılmayan vasitələr yazılı dildə bəzən müxtəlif morfemlərlə əvəz olunur, bu morfemlər isə cümlələr arasında əlaqə yaratmağa da xidmət edir və beləliklə də, şifahi ədəbi dildə olmayan mürəkkəb cümlə növləri yazılı ədəbi dildə yaranır.

Mürəkkəb cümlənin təsnifatından danışarkən həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində olan mürəkkəb cümlələr, təşkil olunduğu hissələrin bir-birinə münasibəti cəhətindən, aralarındakı sintaktik bağlılığın xarakterindən asılı olaraq və intonasiyaya görə iki növə ayrılırlar:

-Tabelsiz mürəkkəb cümlə (Compound sentence).

-Tabeli mürəkkəb cümlə (Complex sentence).

Lakin tabelsiz və tabeli mürəkkəb cümlələr haqqında dilçilərin heç də hamısı eyni mövqedə dayanmayıblar. Mürəkkəb cümlənin təsnifatı müasir dilçilikdə ziddiyyətli məsələlərdən biri kimi öz aktuallığını saxlayır. Bir çox dilçilər mürəkkəb cümlənin təsnifatı haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürmüşdülər.

Mürəkkəb cümlə təsnifatına müxtəlif mövqedən yanaşan dilçilərdən biri akademik Kamal Abdullayevdir. O, mürəkkəb cümlələrdən danışarkən yazır:

"Mürəkkəb cümlə termini yalnız o zaman yerində işlənmiş sayıla bilər ki, o məhz tabeli mürəkkəb cümlə anlayışını işarə etsin. Çünki Azərbaycan türk dilində, eləcə də bir çox türk dillərində tabesiz mürəkkəb cümlə kimi ayrılan mürəkkəb cümlə növü açıq-aşkar şəkildə onun tərkibinə daxil olan komponentlərin, yəni müstəqil cümlələrin struktur-semantik xüsusiyyətlərini öz içində əridə bilmir. Mürəkkəb cümlənin əsas əlamətlərindən biri kimi onu ayırmaq olar ki, onun hissələri, komponentləri bir-birilə son dərəcə qaynayıb-qarışır və qaynayıb-qarışma özünəməxsus əlaqələr tipini yaratmalıdır. Belə müasibətlər məhz tabelilik əsasında baş verə bilər.

Mürəkkəb cümlə dedikdə biz yalnız tabeli mürəkkəb cümlələri nəzərdə tutacağıq, tabesiz mürəkkəb cümlə tipini, ümumiyyətlə, inkar edərək müstəqil cümlələrin hər hansı birliyini mürəkkəb sintaktik bütövlə əlaqədar, mətnlə əlaqədar öyrənəcəyik. Beləliklə bizim sxem belədir:

Sadə cümlə → mürəkkəb cümlə (tabeli mürəkkəb cümlə) → mətn (bura həm də tabesiz mürəkkəb cümlələr aiddir)".

Cümlənin quruluşuna görə təsnifatına fərqli yanaşmalardan biri də M.Y.Bloka aiddir. O, sadəcə bir predikativlik ifadə edən cümlələri sadə cümlə adlandırırdı. Eyni mübtədaya aid bir neçə xəbəri olan cümləni, eləcə də eyni xəbərə aid olan bir neçə mübtədası olan cümləni mürəkkəb cümlə hesab edirdi.

Mürəkkəb cümlələri tabeli və tabesiz olaraq iki növə ayırmağa əsas verən onları təşkil edən komponentlərin bir-birilə qarşılıqlı fərqləridir. İlk fərq komponentlərin bərabər və qeyri-bərabər hüquq əsasında birləşməsindən yaranır. Aydındır ki, eyni hüquq əsasında birləşən komponentlər tabesiz mürəkkəb cümləni (compound sentence), qeyri-bərabər hüquq əsasında birləşən komponentlər isə tabeli mürəkkəb cümləni (complex sentence) əmələ gətirir.

Tabesizlik əlaqəsi əsasında tabesiz mürəkkəb cümlələr, tabelilik əlaqəsi əsasında isə tabeli mürəkkəb cümləni təşkil edən komponentlər birləşir. Dildə elə mürəkkəb cümlələr mövcuddur ki, onları həm tabeli, həm də tabesiz mürəkkəb

cümlə hesab etmək olar. Bu ənənəvi dilçilikdə təbii hal kimi qəbul edilir. Çünki bir sıra tabeli mürəkkəb cümlələrin tabelsiz mürəkkəb cümlələrdən əmələ gəldiyi düşünülür.

Ənənəvi dilçilik tabelsiz mürəkkəb cümlələrin tabeli mürəkkəb cümlələrə keçid prosesini bitmiş bir proses kimi deyil, davam edən, inkişafda olan bir proses kimi dəyərləndirir. Mürəkkəb cümlə sistemində tabeli mürəkkəb cümlənin quruluşuna aid nəzəriyyələr daha çox diqqəti cəlb edir.

B.İlyiş bunun səbəbini tabeli mürəkkəb cümlədə üslubi əlaqəliliyin daha güclü olmasında və tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərinin hər birinin özünəməxsus funksiyalarının olmasında görür. Bu funksiyalılıq tabelsiz mürəkkəb cümlədə hiss olunmur, çünki komponentlərdən biri digərinin funksiyasına təsir etmir.

Tədqiqat sahəmiz tabeli mürəkkəb cümlələr olduğu üçün əsas diqqəti onun üzərinə cəlb etməyin daha məqsədəuyğun olduğunu düşünürük. Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərindən ən azı biri asılı funksiya daşıyır və buna da budaq cümlə deyilir. Budaq cümlə, onların təsnifatı, sintaktik tərkiblərdən fərqi Ə.Z.Abdullayev, Q.Ş.Kazımov, B.A.İlyiş, A.İ.Smirnitskiy, O.İ.Musayev və başqa dilçi alimlər tərəfindən tədqiq olunmuşdur, lakin, hələ də bu mövzuda mübahisəli məqamlar vardır. Tabeli mürəkkəb cümlənin tədqiqində rast gəlinən əsas problemlərdən biri də onun tərkib hissəsi olan budaq cümlənin feli sifət, feli bağlama, məsdər və ya məsdər tərkibi kimi, və ya elə budaq cümlə kimi götürülməsindən ibarətdir.

Digər bir problemi isə budaq cümlə ilə tərkiblərin qarşılıqlı münasibəti təşkil edir. Akademik Kamal Abdullayev bu problemdən danışarkən ilk olaraq "mürəkkəblik" anlayışının müəyyənlişməsi meyarlarının ortaya qoyulmasını və bu müəyyənlişdirmədən çıxış edərək, mürəkkəb cümlənin təşkilədiçi əlamətlərindən bəhs edilməsi gərəkdiyini qeyd edir. O, yazır:

"Mürəkkəblik bütövlükdə ayrıca tərkibilik anlayışı ilə eyniləşdirilməməlidir. Mürəkkəblik belə demək mümkünsə, tərkib hissələrin qovuşmasından yaranır."

Müxtəlif dillərin sintaksisində cümlə probleminin müqayisəli analizi göstərir ki, hər bir dilin qrammatik strukturunda bu sahədə mövcud olan mübahisəli məsələlər

vardır. Lakin bu mübahisəli məsələlərlə yanaşı diqqəti çəkən əsas məsələlərdən biri də odur ki, müqayisə etdiyimiz dillər müxtəlif dil ailələrinə mənsub olsalar da, fərqli cümlə quruluşuna malik olsalar da, istər cümlənin, istərsə də cümlə üzvlərinin təsnifatı üst-üstə düşür.

Bir sıra dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də mürəkkəb cümlələrin təşkil olunduğu hissələrin bir-birinə münasibətinə və komponentlər arasındakı sintaktik bağlılıq baxımından onların, yəni mürəkkəb cümlələrin iki növü vardır:

- Tabesiz mürəkkəb cümlələr;
- Tabeli mürəkkəb cümlələr.

Bir çox tədqiqatçılar müasir ingilis və Azərbaycan dillərində cümlə, cümlənin quruluşu, onun növləri, o cümlədən baş və budaq cümlə anlayışları haqqında müxtəlif tədqiqatlar aparmışlar. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan və ingilis dillərində mürəkkəb cümlələr iki yerə ayrılır, bunlar tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələr adlanır. İngilis dilinə isə tabesiz mürəkkəb cümlə *compound sentence*, tabeli mürəkkəb cümlə isə *complex sentence* kimi tərcümə edilir.

Tabesiz mürəkkəb cümlə iki və ya daha çox bərabər hüquqlu sadə cümlənin birləşməsindən yaranır. Bu tip cümlələrdə bir tərəf digərindən asılı olmur, tərəflər bərabər hüquqlu olur və onlardan birini cümlədən çıxarsaq cümlənin mənasında ciddi dəyişiklik olmaz. Aşağıda tabesiz mürəkkəb cümləyə nümunə göstərilmişdir:

Life worried and bored him, and time was a vexation. [J.London, Martin Eden]

Həyat onu narahat etdi və canını sıxdı və zaman sıxıcı idi.

Qeyd edildiyi kimi bu cümlə tabesiz mürəkkəb cümlədir və bu cümlədə işlənən tərəflər müstəqil cümlələrdir. Və bu cümlədən “*time was a vexation*” hissəsini çıxarsaq, cümlə yenə də öz mənasını qoruyub saxlayacaq. Bunu da diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır ki, cümlənin qısa və ya uzun olması onun mürəkkəb cümlə və yaxud sadə cümlə olduğunu müəyyənləşdirməyə imkan vermir. Məsələn:

He shook his fist at himself in the glass, and sat down on the edge of the bed to dream for a space with wide eyes. [J.London, Martin Eden]

O, yumruğunu güzgüdə öz-özünə salladı və iri gözlərlə bir yer xəyal etmək üçün yatağın kənarında oturdu.

He could not understand what she found wrong with him. [J.Galsworthy, The Forsyte Saga, Book 1. The Man of Property]

O başa düşə bilmirdi ki, o, onda nə səhv tapıb.

Yuxarıda göstərilən birinci nümunəyə diqqət yetirsək görərik ki, bu cümlənin bir mübtədası və bir xəbəri var və buna görə də cümlənin uzun olmasına baxmayaraq sadə cümlədir. Digər cümləyə isə nəzər saldıqda görərik ki, bu cümlənin iki mübtədası və iki xəbəri var və buna görə də o qısa olmasına baxmayaraq mürəkkəb cümlə hesab olunur.

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə tərəflərdən biri digərindən asılı olur. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümlədə müəyyən bir üzvü, və yaxud bütövlükdə cümləni əvəz edə bilər və budaq cümlə əgər müəyyən bir üzvü əvəz edərsə, bu halda o əvəz etdiyi cümlə üzvünün sualına cavab verir.

Bildiyimiz kimi, ingilis və Azərbaycan dillərində budaq cümlələrin müxtəlif növləri mövcuddur və müxtəlif qrammatistlər tabeli mürəkkəb cümlələr haqqında bir sıra müxtəlif fikirlər qeyd etmişlər.

O.İ.Musayev qeyd etmişdir ki, bir sıra mürəkkəb cümlələri təşkil edən sadə cümlədən biri digərindən asılı olur, onu izah edir. Və bu cür mürəkkəb cümlələrdə tabe edən tərəf baş, tabe olan cümlə isə budaq cümlə hesab olunur və bu tip cümlələr tabeli mürəkkəb cümlələr adlanır. Həmçinin o qeyd etmişdir ki, Azərbaycan dilində olduğu kimi müasir ingilis dilində də bir tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibində birdən çox budaq cümlə işləyə bilər. Və bu zaman budaq cümlələr eyni və ya müxtəlif qrammatik funksiyalar yerinə yetirir [10, s.420, 422].

A.Babayev belə yazmışdır ki, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri bərabər hüquqlu olur, ancaq tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri isə bir-birindən istər məntiqi, istərsə də qrammatik baxımdan asılı vəziyyətdə olur [5, s.436].

Dilçilik ədəbiyyatlarında tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr arasındakı oxşar xüsusiyyətlər aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. Həm tabeli, həm də tabelsiz mürəkkəb cümlələr ən az iki sadə cümlənin birləşməsindən yaranır.

2. Hər iki mürəkkəb cümlə növünü təşkil edən sadə cümlələr məna və intonasiya baxımdan vəhdət təşkil edərək bütöv bir fikrin ifadəsinə xidmət edir.

3. Tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında məna bağlılığı olur.

4. Hər iki mürəkkəb cümlənin üzvlərinin bir-birinə bağlanması formaca müəyyən qədər oxşarlıq mövcuddur. Belə ki, mürəkkəb cümlənin komponentləri intonasiya və bağlayıcıların köməyi ilə bağlanır. Buna baxmayaraq tabelsiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında mövcud olan intonasiya və onları bağlayan bağlayıcılarla, tabeli mürəkkəb cümlədəkilər sintaktik əlaqə baxımdan fərqlidirlər.

L.Nəbiyevanın “Müasir ingilis dilində “if” və “when” bağlayıcılı mürəkkəb cümlələrin sintaktik və semantik təhlili” tədqiqatında ingilis dilində mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri ilə bağlı aşağıdakı fikirləri diqqəti cəlb edir: “İngilis dilçiliyində adətən mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri cümlə kimi dəyərləndirilir. Əlbəttə, burada terminoloji çatışmazlıq nəzərə çarpır, çünki budaq cümlənin müstəqil kommunikativ mənası yoxdur, o mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Hətta tabelsiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini bir-birindən ayırdıqda əvvəlki ardıcılıq xeyli zəifləyir, ya da tamamilə pozulur. Digər tərəfdən bu cümlələrdə sintaktik əlaqəni göstərən intonasiya konturu ümumi bütövdəki intonasiya qəlibindən köklü şəkildə fərqlənir” [16, s.26].

İngilis dilində də Azərbaycan dilində olduğu kimi mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlələrin xüsusi sırası vardır. Lakin cümlə üzvlərinin bu sırası Azərbaycan dilindən bir qədər fərqlənir. İngilis dilində təsdiq cümlələrdə mübtəda cümlənin əvvəlində gəlir, xəbər mübtədadan sonra işlənir. Tamamlıq isə əsasən cümlənin sonunda, daha dəqiq desək, xəbərdən sonra yerini alır. İngilis dilində cümlənin növü ilə bağlı dilçilikdə müxtəlif fikirlər mövcuddur. S.Potter ingilis dilində cümlənin formasına görə 3 növünü göstərir:

Sadə cümlə - *I know him [Mən onu tanıyıram].*

Tabesiz mürəkkəb cümlə - *I know him and I am proud of him [Mən onu tanıyıram və onunla fəxr edirəm].*

Tabeli mürəkkəb cümlə - *I know that he will come [Mən bilirəm ki, o gələcək].* [16, s.22].

Tədqiq etdiyimiz ingilis dilində cümlələr struktur, semantik və üslubi cəhətdən rəngarəng xüsusiyyətlərə malikdir. İngilis dilində cümlə və onun növləri ilə ümumi tanışlıqdan sonra tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin yaranmasına səbəb olan üsullara nəzər yetirək.

Tabesizlik və tabelilik əlaqəsinə uyğun olaraq bağlayıcılar da tabeli və tabesiz bağlayıcıları deyə iki yerə ayrılır. Bildiyimiz kimi, tabesizlik bağlayıcıları bərabər hüquqlu olmayan sintaktik vahidləri birləşdirdiyi halda, tabeli bağlayıcılar isə bərabər hüquqlu olan sintaktik vahidləri birləşdirir. Tabesizlik bağlayıcılarının ifadə imkanlarına uyğun olaraq tabesiz mürəkkəb cümlələr arasında müvafiq mənə əlaqələri yaranır.

E.Hacıyev tabesiz bağlayıcılarını qrammatik mənalarına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

a) Bitişdirici bağlayıcılar [Copulative or additive conjunctions] – and, as well as, as much as, besides, moreover, both...and, not only...but [also], neither...nor].

Həmin bağlayıcılar kontekstdən asılı olaraq müxtəlif mənə çalarları da kəsb edə bilər. Məsələn, *nor* bağlayıcısı bağlamaqla yanaşı, həm də inkar mənə ifadə edir.¹

b) Bölgü bildirən bağlayıcılar [Disjunctive, alternative, or separative conjunctions] – or, or else, otherwise, either...or.

c) Ziddiyyət bildirən bağlayıcılar [Adversative or contrasting conjunctions] – but, yet [and yet], while, whereas, nevertheless, still, notwithstanding, however.

d) Səbəb-nəticə bildirən bağlayıcılar [Causative-consecutive, final or illative conjunctions] – so, for, hence, thus, therefore.

¹ Hacıyev E.İ. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, Mütərcim, 2006, 68s.

E.Hacıyev yuxarıda qeyd edilən bölgünü verdikdən sonra yazır: “H.Kobrina bu qrupa ancaq for bağlayıcısını daxil edir. Bizcə, təkcə bu bağlayıcı eyni zamanda həm səbəbi, həm də nəticəni ifadə edə bilməz” [11, s. 69].

İngilis dili ilə bağlı dilçilik ədəbiyyatlarında bağlayıcıların üçüncü növü kimi korrelyat bağlayıcılar da göstərilir ki, sözü gedən bağlayıcılar da iki sintaktik vahidi bağlamaq üçün birgə fəaliyyət göstərən bağlayıcı cütü hesab olunurlar. Korrelyat bağlayıcılar aşağıdakılardır:

both...and: Bu korrelyat bağlayıcı həm həmcins üzvləri, həm də mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-birinə bağlamağa xidmət edir. İngilis dilli bədii ədəbiyyatlardan seçilən nümunələr əsasında *both...and* bağlayıcısının işlənmə yerinə nəzər yetirək:

Both he and it were of the sea. [32, s. 30].

He was both onlooker and participant.[32, s.94].

either...or

All his life, up to then, he had been unaware of being either graceful or awkward.[32, s.5].

I'll wager anything you want that 'Ephemera' is accepted either on the first or second offering. [32, s.212].

neither...nor

Well, they were honest eyes, he concluded, and in them was neither smallness nor meanness. [21, s.32].

He has neither position nor salary. [32, s.115].

not [only]...but [also]

As soon as he had got the clew he not only understood but corrected her error. [21,44]

Not only did he speak more correctly, but he spoke more easily, and there were many new words in his vocabulary. [32,s.57].

Qeyd etdiyimiz bağlayıcılar tabesizlik bağlayıcıları hesab olunur və tabesiz mürəkkəb cümlələri bağlamağa xidmət edir. İngilis dilində tabesiz mürəkkəb cümlənin növləri ilə bağlı tədqiqatlara nəzər yetirdikdə görürük ki, əsas təsnifat mənə

əlaqələri ilə bağlı verilir. Yalnız G.Əhmədova tabesiz mürəkkəb cümlələrin həm də komponentlərini bir-birinə bağlayan vasitələr görə növlərini qeyd edərək onları aşağıdakı kimi təsnif edir:

- Bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlələr;
- Bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələr [7, s.138].

İngilis dilində tabesiz bağlayıcıları həmcins üzvləri, tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərini bağlamağa xidmət edir. Bu baxımdan tabesiz bağlayıcılara ingilis dilinin materialları əsasında nəzər yetirək.

İngilis dilində tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri isə bildiyimiz kimi tabesizlik intonasiyası və tabesizlik bağlayıcılarının köməyi ilə bir-birinə bağlanır. Qeyd etdiyimiz dil materialına dair nümunələr əsasında və tabesizlik cümlələrinin məna növləri fonunda sözü gedən komponentlərə ümumi nəzər yetirək.

İngilis dili ilə bağlı tədqiqatlarda tərkib hissələri arasındakı məna əlaqələrinə görə tabesiz mürəkkəb cümlələrin aşağıdakı növlərini göstərirlər:

1. Birləşdirmə əlaqəsi;
2. Ziddiyyət əlaqəsi;
3. Bölüşdürmə əlaqəsi;
4. Səbəb-nəticə əlaqəsi.

Bunlardan *birləşdirmə* əlaqəsi – and, not only...but [also], neither...nor, nor bağlayıcılarının köməyi ilə komponentləri bir-birinə bağlanan tabesiz mürəkkəb cümlələr arasında mövcud olur.

And bağlayıcısı tabesizlik bağlayıcılarının bir növü olan bitişdirici bağlayıcılar içində xüsusi yerə malikdir. Azərbaycan dilinə tərcümədə “və” bağlayıcısı ilə səsleşən *and* bağlayıcısı müstəqil cümlələri, yəni tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərini bağlamağa xidmət edir.

“Lonqman qrammatikasında bu bağlayıcı but, or bağlayıcıları ilə birlikdə başlıca koordinatorlara aid edilir. Koordinatorlar, yaxud tabesizlik bağlayıcılarından tabesizlik strukturlarını, yəni ifadələri və cümlələri tərtib etmək üçün istifadə edilir. Hər iki halda bunlar eyni sintaktik rola malik olan ünsürləri əlaqələndirir. Burada and registrlərdə ən çox yayılmış koordinator kimi təqdim

edilir. O danışıq və xəbərlərlə [məlumatlarla] müqayisədə belletristikada və akademik nəsrədə daha çox işlənir” [14, s. 81].

And bağlayıcısı müxtəlif mənalı iki sadə cümləni birləşdirərək mürəkkəb cümlə yaradır:

He was indecisive and I didn't want to leave him alone. [O qərarlız idi və mən onu tək qoymaq istəmirdim]

Bədii əsərdən seçdiyimiz nümunələrə diqqət yetirək:

He wore rough clothes that smacked of the sea, and he was manifestly out of place in the spacious hall in which he found himself. [32, s.5].

They smiled at him, and he smiled back.[32, s.34]. He looked her in the eyes and answered. [32, s.37].

İngilis dilində *and* bağlayıcısı ziddiyyət, qarşılaşdırma mənalı tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlayaraq qrammatik cəhətdən ziddiyyət, əkslik yaratmağa da xidmət edir. Azərbaycan dilinə tərcümə etdikdə isə *amma, ancaq, lakin* mənalılarını ifadə edir:

I stayed at home and, he went to the village. [Mən evdə qaldım, amma o, kəndə getdi]

Təbii olaraq, *and* bağlayıcısı ingilis dilində təkcə yuxarıda qeyd etdiyimiz mənanı ifadə etməyə xidmət etmir. Həmçinin bir sıra sözləri, həmcins üzvləri bağlayaraq müxtəlif məna çalarları yaradır. Qısa olaraq onlara nəzər yetirək:

- İki sözü birləşdirərək “və” mənasında işlənir – *tea and coffee [çay və qəhvə]*.

Qeyd üçün deyək ki, K.Süleymanova “coffee and milk” nümunəsini hərfən qəhvə və süd mənasında verir, davamında yazır: “Belə bir ifadə üsulu ingilis dilindəki orijinalın tərkib hissələrini hərfən təkrar edir. Azərbaycan dilində o, belə səslənməli olardı: südlü qəhvə. Ancaq bu birləşmə coffee and milk ifadəsindən fərqli olaraq tabelilik əlaqəsinə əsaslanır; [17, s.82].

- *And* bağlayıcısı “və” mənasında həmcins üzvləri birləşdirir, yaxud sadalanma intonasiyası yaradır:

He listens and notes. [O, dinləyir və yazır].

There are many trees, flowers and fruit bushes in the garden. [Bağda çoxlu ağac, gül və meyvə kolları var].

İngilis dilinə aid bədii əsərlərin diində də bu baxımdan xeyli nümunəyə rast gəlirik:

The act was done quietly and naturally, and the awkward young fellow appreciated it. [32, s.5].

An impulsive stride, with one lurch to right and left of the shoulders, brought him to the table, where he began affectionately handling the books.[32, 6]

But her hands were soft, and her mother's hands, and her brothers. [32, 26]

- Bəzən isə eyni hərəkəti təkrar etmək üçün and bağlayıcısından istifadə olunur. *She laughs and laughs [O hey gülür, gülür].* Tərcümədən də aydın olduğu kimi Azərbaycan dilinə tərcümə edildikdə bu zaman bağlayıcıya ehtiyac qalmır.

- Kəsr saylarının tam hissəsini, yaxud zamanı, kiçik pul vahidlərini ifadə etmək üçün and bağlayıcısından istifadə olunur – *seven and five quarters [yeddi tam onda beş], an hour and fourteen minutes [bir saat on dörd dəqiqə] və s.*

No; to save two and a half on the railroad ticket. [32, s.104].

I have grown so desperate that five and a half hours of sleep is an extravagance [6,s.187].

“But it's a forty-dollar wheel, in good condition,” Martin had argued. “And you've only let me have seven dollars on it. No, not even seven. Six and a quarter; you took the interest in advance.”[32, s.189].

Nor bağlayıcısı isə ingilis dilində daha çox *neither* sözü ilə birlikdə işlənir və korrelyativ bağlayıcı əmələ gətirir, Nümunələrə nəzər salaq:

Here was neither marriage nor death: therefore, it was something transcending experience and well worth waiting for. [32, s.153].

You know neither them nor their doctrines.[32, s.177].

Nümunələrdən də aydın olduğu kimi bu zaman inkar mənası ifadə edir. E.Hacıyev qeyd edir ki, nor bağlayıcısı tək işlənərsə, ikinci cümlənin əvvəlində gəlir və ondan sonra inversiya işlənir, yəni əvvəlcə nor, sonra köməkçi feil [modal feil və to be feili də ola bilər], daha sonra mübtəda və xəbər gəlir: *The officer didn't believe*

me, nor did the girls when they came back. Yadda saxlamaq lazımdır ki, birinci cümlə mütləq inkarda olmalıdır [11, s.72].

Qeyd edilən fikirlə bağlı olaraq nor bağlayıcısının cümlənin ortasında işlənməsinə dair nümunələrə baxaq:

She did not remember the lout, nor the imprisoned soul, nor the man who had stared at her in all masculineness and delighted and frightened her. [32, s.17].

He could not re-thumb himself in a day, nor could he violate the intrinsic kindness of his nature;[21,s.34].

He did not dream how ardent and masculine his gaze was, nor that the warm flame of it was affecting the alchemy of her spirit [21, s.41].

Nor bağlayıcısı tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlamaqdan əlavə, üslubi cəhətdən bəzən emosionallıq ifadə edə bilər. “Biz, adətən, cümləni *nor* ilə başlamırıq. Lakin cümlənin mənasını daha dramatik və güclü etmək istəyəndə *nor* ilə cümləni başlamaq olar:

I don`t want these letters.

Nor do I even want any copies”. [11, s.72]

Nor bağlayıcısının cümlənin əvvəlində işlənərək emosionallıq ifadə etməsinə dair bədii məndən seçdiyimiz cümlələrə diqqət yetirək:

He had not known that he needed love. Nor did he know it now. [32, s.9].

Then he hurled the “Secret Doctrine” and many curses across the room, turned off the gas, and composed himself to sleep. Nor did he have much better luck with the other three books. [32, s.39].

She did not dream that in such guise new-born love would epitomize itself. Nor did she dream that the feeling he excited in her was love. [32,s. 41].

Nümunələrdən də aydın olur ki, *nor* bağlayıcısı cümlənin əvvəlində gəldikdə əsasən özündən qabaq gələn cümlə mütləq şəkildə inkarda verilir. Ümumiyyətlə, bu cür cümlələr daha çox bədii dil və gündəlik danışıq üçün xarakterikdir.

Not [only]...both [also] bağlayıcısı dilimizə *nəinki...hətta [həm də]* formasında tərcümə olunur. Aşağıdakı nümunələrdən də aydın olduğu kimi, *not [only]...both* formasında daha geniş yayılmışdır:

In music she thought him unreasonable, and in the matter of opera not only unreasonable but wilfully perverse.[32,s.141].

What is, is not only right, but is the best possible. [32, s. 183].

Son olaraq qeyd edək ki, birləşdirmə əlaqəsi təkcə qeyd etdiyimiz tabesizlik bağlayıcıları ilə deyil, həmçinin tabesizlik intonasiyası ilə də formalaşır. Belə ki, bu mənə növünə aid tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri bəzən bir-birinə bağlayıcısız birləşir. Nümunələrə nəzər yetirək:

The carriage rolled away; the great gates were closed; the bell rang for the dancing lesson.

The glow died above the river, the singing ceased? the young moon hid behind a tree, and all was dark. [15, s.419].

Ziddiyyət əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri *but, yet, still, however, nevertheless* bağlayıcılarının köməyi ilə bağlanır. Bu bağlayıcılar qrammatik cəhətdən ziddiyyət mənası yaratmağa xidmət edir.

But bağlayıcısı. İngilis dilində qarşılıq və ziddiyyət mənası yaradan bu bağlayıcı Azərbaycan dilinə *amma, ancaq, lakin, isə* formalarında tərcümə olunur. Bu bağlayıcı ingilis dilində iki funksiyanı daşıyır:

1. Cümlənin həmcins üzvlərini qarşılaşdırma yolu ilə bir-birinə bağlamaq;
2. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlamaq;

“*But* çox vaxt irəlidə verilmiş nə varsa, onun əksinə olan yaxud onu heçə endirən söz, yaxud ifadəni mətnə daxil etmək üçün işlədilir. Müvafiq faktlar *but* bağlayıcısının bir sıra özünəməxsusluqlarını üzə çıxardır: He returned tired *but* happy. O, yorğun qayıtdı *amma / lakin* xoşbəxt görünürdü. Bu, “İngiliscə-Azərbaycanca lüğət”də verilən tərcümədir, *ancaq* ingiliscə orijinalda həm *tired*, həm də *happy* sözləri eyni cümlə üzvünə [*returned*] aiddir. Bunu nəzərə alaraq həmin cümləni azərbaycanca belə də vermək olar: O, yorğun, *ancaq* xoş əhvali-ruhiyyə ilə / xoş ovqatla qayıtdı” [17, s. 85].

K.Süleymanova “They are poor, *but* proud” nümunəsi əsasında *but* bağlayıcısı ilə bağlı yazır: “*But* bağlayıcısının işlənməsi ilə əlaqədar olaraq həmin dildəki mətnlərin belə bir xüsusiyyətini qeyd edə bilərik ki, ingiliscə mətndə

birinci həmcins üzvdən qabaq feili xəbər gəlir, cümlənin əsas hissəsi tamamlıqla başa çatır. *But* bağlayıcısı ilə mətnə daxil edilən ikinci həmcins tamamlıq birinci həmcins üzvlə əkslik münasibətində olmaqla bərabər, bütövlükdə cümlənin əsas hissəsi ilə təzad təşkil edir. Azərbaycan mətnində həmcins üzvlər bərabər hüquqda çıxış edirlər” [17, s.86].

Qeyd etdiyimiz kimi *but* bağlayıcısının əsas funksiyalarından biri mürəkkəb cümlənin hissələrini bir-birinə bağlamaqdır:

He saw the glance, but he gave no sign. [32, s.5].

A screeching of asthmatic springs greeted the weight of his body, but he did not notice them. [32, s.23].

He could read English, but he saw there an alien speech. [32, s.30].

Nümunələrdən də aydın olur ki, “*but*” bağlayıcısı iki zidd fikri qarşılaşdırmışdır, eyni zamanda bir-birinə bağlamışdır.

İngiliscə *but* söz forması çoxmənalılıqla yanaşı, çoxfunksiyalılıq da nümayiş etdirir. Onun bağlayıcıdan başqa zərf və qoşma kimi işləndiyi də qeyd olunur. Belə bir xüsusiyyət Azərbaycan dilində “amma” və “ancaq” sözlərinə də xasdır [17, s.87].

Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrinin komponentləri aşağıdakı bağlayıcılarının köməyi ilə bir-birinə bağlanaraq bölgü anlayışı ifadə edirlər: *else, or, either...or, otherwise, or else* və s.

Or bağlayıcısı. İngilis dilində bölüşdürmə mənalı cümlələri birləşdirməklə yanaşı, müxtəlif fikirləri semantik cəhətdən ayırmağa, qrammatik cəhətdən isə bağlamağa xidmət edir xidmət edir. Azərbaycan dilinə “*ya, yaxud, və ya, və yaxud, yoxsa*” kimi tərcümə olunur:

You can study French, or you can study German, or cut them both out and study Esperanto, you'll get the culture tone just the same. [32, s.78]

Or bağlayıcısı həm də cümlə üzvlərini bir-birinə bağlamağa xidmət edir və bu zaman xüsusi sadalanma intonasiya müşahidə olunur:

It was all lighted up an' shining, an' it shun right into me an' lighted me up inside, like the sun or a searchlight. [32, s.8]

There was no room in him for sham or artifice.[32, s.14]

How many of them could tie a lanyard knot, or take a wheel or a lookout?[32, s. 20]

He knows more now about the world, and life, and man's place, and all the rest, than Arthur, or Norman, or I, or you, too, for that matter, and in spite of all our Latin, and French, and Saxon, and culture. [32, s.80]

Alternativ questions tipli sual cümlələrinin qurulmasında or tabesizlik bağlayıcısının rolunu xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır.

Əlavə olaraq bunu da qeyd edək ki, K.Süleymanova ingilis dilində or bağlayıcısının mənə çalarlarından bəhs edərkən, qeyd edir: “Or bağlayıcısının saylar arasında işlənməsi ingilis dili üçün nə qədər təbii olsa da, Azərbaycan dili üçün belə bir ifadə tərzii o qədər səciyyəvi deyildir. Azərbaycan dilində bir-iki, iki-üç və s. kimi ifadə üsulları daha səciyyəvidir” [17, s.88] .

K.Süleymanovanın yuxarıda qeyd etdiyimiz fikri hər nə qədər doğru olsa da, bəzi nüansları qeyd etməyi özümüzə borc bildik. Belə ki, fikrimizcə, “or” bağlayıcısı ingilis dilində saylarla işləndikdə 2 mənə ifadə edir:

Bunlardan birincisi, təxmini mənada təqribi saylar kimi tərcümə olunur: *I'll reach in two or three minutes*. Bu nümunə hərfi mənada *İki yaxud üç dəqiqəyə çatacağam* kimi tərcümə olunsa da, Azərbaycan dilində, əsasən, *İki-üç dəqiqəyə çatacağam* kimi istiadə olunur.

İkincisi isə, saylar arasında seçim mənası yaradırsa, o zaman *or* bağlayıcısı “*ya, yaxud*” kimi tərcümə olunur və Azərbaycan dilində də həmin mənada işlənir. Bu, özünü, əsasən, sual cümlələrində, bəzən də təsdiq cümlələrində göstərir: *Do you want two, or three books?* Bu cümlə *İki yaxud üç kitab istəyirsən* kimi tərcümə olunur. *Or* bağlayıcısının sayla işlənərkən ifadə etdiyi mənalara başqa nümunələr əsasında nəzər yetirək:

It has been refused by four or five magazines now, but still I think it is good [32, s.86].

With them was the engineer, the gardener, and the assistant gardener, and two or three men from the stable.[32, s.99]

Two or three days you alla da right [21,s.141].

Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri bir-birinə bağlayıcılar [for, so] və bağlayıcı zərflərin [therefore, accordingly, consequently, hence] köməyi ilə bağlanır.

For bağlayıcısı. Səbəb-nəticə bildirən bağlayıcıdır. Çünki, ondan ötrü ki, ona görə ki mənalərini ifadə edir. E.Hacıyevin “Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətləri” tədqiqatında “for” bağlayıcısının məna xüsusiyyətlərindən bəhs edilərkən, aşağıdakı fikir xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir: “For bağlayıcısı yeni informasiya vermək üçün işlənir, lakin onun göstərdiyi səbəb gecikmiş izahat və ya fikir kimi başa düşülür. Belə halda for bağlayıcılı cümlə əvvəldə gəlmir və ayrı halda işləyə bilməz. Onun bu cür işlənməsi rəsmi yazı üslubuna xasdır:

I decided to stop and have lunch for I was feeling hungry” [11, s.74].

M.Məmmədova ingilis dilində tabesiz mürəkkəb cümlələrindən bəhs edərkən yazır: “Tabesiz mürəkkəb cümlələr bir-birindən asılı olmayan bir neçə sadə cümlənin birləşməsi yolu ilə yaranır, tabesizlik əlaqəsi bildirən bağlayıcıların köməyi ilə bağlanır və adətən vergüllə ayrılır. Bəzən iki cümlə bağlayıcısız birləşir və bu zaman iki cümlə arasında nöqtəli vergül qoyulur.

He will return in June; his siter will stay there another month. Daha uzun və qarışıq cümlələri ayırmaq üçün çox vaxt vergüldən istifadə olunur. Qısa cümlələr isə adətən vergülsüz bağlanır.

Danie decided to come home earlier than he had planned, and the others spent the evening at the local club. Paul came home and the others went dancing [13, s. 339-340].

II FƏSİL

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ VƏ ONUN KOMPONENTLƏRİ ARASINDA BAĞLAYICI VASİTƏLƏR

2.1. Nominal budaq cümlələrin baş cümləyə birləşməsində iştirak edən bağlayıcılar

İngilis dilində tabeli mürəkkəb cümləni təşkil edən cümlələr bir-biri ilə ya tabelilik bağlayıcıları vasitəsilə [syndetically], ya da bağlayıcısız [asyndetically] əlaqədə olur. Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini birləşdirən bağlayıcıların funksiyaları o qədər aydın şəkildə təzahür edir ki, bu bağlayıcılar bəzi ənənəvi qrammatika kitablarında müstəqil cümlələri tabeli budaq cümləyə çevirmək üçün bir vasitə kimi qəbul edilir. Bağlayıcının növündən, məzmunundan asılı olaraq budaq cümlənin növü müəyyən edilir:

Jim entered the hall – Cim zala daxil oldu

1. *I saw that Jim entered the hall – Mən gördüm ki, Cim zala daxil oldu. / Tamamlıq budaq cümləsi*

2. *When I saw Jim he entered the hall – Mən Cimi görəndə o, zala daxil oldu. / Zaman budaq cümləsi*

3. *Jim entered the hall, because it was cold – Cim zala girdi çünki soyuq idi. / Səbəb budaq cümləsi*

4. *Jim entered the hall, though it was carly – Baxmayaraq ki, tez idi, Cim zala daxil oldu. / Güzəşt budaq cümləsi və s.*

İngilis dilində baş cümlənin struktur-sintaktik xüsusiyyəti budaq cümlənin növündən asılı olaraq dəyişir. Qeyd etməliyik ki, ingilis dilində budaq cümlənin müxtəlif növü baş cümləyə mənə bütövlüyü baxımdan əsaslı şəkildə təsir edir. İngilis dilinin praktik qrammatikasına dair yazılmış dərsliklərdə aydın şəkildə göstərilir ki, mübtəda [Subject] və xəbər [Predicative] budaq cümlələri olan tabeli mürəkkəb cümlədə baş cümlələr hiss olunacaq dərəcədə mənə etibarilə yarımçıq olur. Məsələn,

And why we descend to their level is a mystery to me [Lakin nə üçün biz onların səviyyəsinə enirik, onlar mənimçün qaranlıqdır.

Misaldan da aydın olur ki, mübtəda budaq cümləsi [and why we descend to their level – Lakin biz noyə onların səviyyəsinə enirik] mürəkkəb cümlənin tərkibindən çıxarılasa, baş cümlə tam bir fikir ifadə etmir.

Funksional prinsipə əsasən sadə cümlədə olduğu kimi, budaq cümlə də cümlə üzvlərinin analogiyasına əsasən müəyyən edilməlidir. Belə ki, budaq cümlə də sadə cümlə üzvlərinin cavab verdiyi suallara əsasən müəyyən edilir. Lakin, bu o demək deyildir ki, budaq cümlə tam dəqiqliyi ilə sadə cümlə üzvünün funksiyasını təkrar edir.

Kateqorial prinsipə əsasən budaq cümlələr onlara xas olan nominative xüsusiyyətlərə görə təsnif olunur. Bu halda budaq cümlənin tərkibdə tutduğu mövqə əsas hesab edilmir. Əsas məna daşıyan sözlərin nominative xüsusiyyətləri onların nitq hissəsi kimi tənsifatında özünü göstərir [23, s.303-317].

Araşdırmalardan bəlli olmuşdur ki, tabeli mürəkkəb cümləni növlərinə ayırarkən dilçilər bir-birindən fərqli fikirlər irəli sürmüşlər. Bəzi dilçilər budaq cümlələri cümlə üzvlərinin adı ilə adlandırmaq prinsipini düzgün və faydalı prinsip hesab edirlər.

İ.P.İvanova və başqaları ingilis dilində müəyyən formal əlamətlərinə və funksiyalarına görə budaq cümlələri üç qrupda birləşdirmişlər:

1. Mübtəda, xəbər və tamamlıq budaq cümlələri. Bu qəbildən olan cümlələr baş cümləyə bağlayıcı, bağlayıcı sözlər vasitəsilə və bağlayıcısız birləşir.
2. Təyin budaq cümlələri. Bu qrupa daxil olan budaq cümlələri nisbi əvəzlilər və zərflər, həmçinin bağlayıcısız baş cümlə ilə əlaqələndir.
3. Zərflik budaq cümlələri. Bu qrupa daxil olan budaq cümlələri adətən baş cümlə ilə bağlayıcı, nisbi əvəzlik və bağlayıcısız birləşə bilər [22, s.251].

İngilis dilində tabeli mürəkkəb cümlənin semantik-sintaktik xüsusiyyətlərindən danışan M.A.Belyayeva yazır: “Budaq cümlə [Subordinate Clause] baş cümləyə [The Principle Clause] tabelik bildirən bağlayıcılar: that [ki], if [əgər], after [sonra] və s. və

ya bağlayıcı sözlər: who [kim], whose [kimin], when [nə vaxt], where [harada] və s. birləşir. Budaq cümlə baş cümləyə bağlayıcısız da birləşə bilər [21, s.273].

Göründüyü kimi, M.A.Belyayeva tabelik mürəkkəb cümlənin qrammatik əlamətlərindən danışarkən başqalarından fərqlənir. Müəllif nəzəri cəhətdən tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri haqqında ətraflı təhlil vermir. Lakin o göstərir ki, baş cümlədən asılı olan budaq cümlənin özünün də tabeliyində başqa budaq cümlə olur, məsələn,

He knew that they would search the area where they had lost him [O bilirdi ki, onlar onu harada itirmişdilər, o ərazidə axtaracaqlar] [21, s.274].

Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlələr arasında tabelilik əlaqəsi müxtəlif üsullarla ifadə olunur. T.B.Umirzakov bu üsulların yeddisini qeyd edir: Bağlayıcılar; Bağlayıcı sözlər [bağlayıcı əvəzlilər, bağlayıcı zərflər]; Sözlülər; Qoşmalar; Ədatlar; Affikslər; Tabelilik intonasiyası. [10, s.40] Lakin digər budaq cümlələrinin komponentlərini bir-birinə bağlayan vasitələr dildə geniş şəkildə araşdırılmamışdır.

İngilis dilində nominal budaq cümlələrinin komponentləri arasında mövcud olan sintaktik əlaqənin ifadə vasitələrinin araşdırılması dilçilik baxımdan əhəmiyyət kəsb edir. İngilis dilində nominal budaq cümlələrini bir-birinə bağlayan bağlayıcı sayı olduqca azdır.

Cəmi üç bağlayıcı mübtəda, xəbər və tamamlıq budaq cümlələrinin komponentlərini bağlamağa xidmət edir. Onlar aşağıdakılardır: *that, if, whether*

Whether he talked or not made little difference to my mood

That he loved her, on the other hand, was clear as day...

What I want to know is whether you have lost faith in me.

The truth was that I'd already had a very stiff lesson in economics.

I don't know whether he is at home or not.

I suddenly remembered that I should offer my hand.

Müasir ingilis dilində *if* sözü isim və bağlayıcı kimi işlənir. İsim kimi işləndikdə əsasən cəm formada çıxış edir:

Sophie's future is full of ifs [Sofinin gələcəyi ehtimallarla doludur].

Joe doesn't want too many ifs and buts in this agreement [Co bu anlaşmada həddən çox şərtlərin və səbəblərin olmasını istəmir] və s.

If bağlayıcı kimi işləndikdə isə müxtəliflik nümayiş etdirir. Bildiyimiz kimi müasir ingilis dilində if bağlayıcısı ilə dörd budaq cümlənin növü işlənir:

1. The Subject Subordinate Clause [Mübtəda budaq cümləsi] – If he lives in London is not certain [Onun Londonda yaşaması dəqiq deyil].

2. The Predicative Subordinate Clause [Predikativ budaq cümlə] – The problem is if he lives in London [Problem odur ki, biz bilmirik, o, Londonda yaşayır, yoxsa yox].

3. The Object Subordinate Clause [Tamamlıq budaq cümləsi] – I don't know if he lives in London [Mən onun Londonda yaşadığını bilmirəm]

4. The adverbial Clause of Condition [Şərt budaq cümləsi] – If he lives in London I shall visit him soon [Əgər o, Londonda yaşayırsa, mən ona tezliklə baş çəkərəm].

Apardığımız tədqiqatlardanda aydın olur ki, ingilis dilində tamamlıq budaq cümləsi baş cümləyə əsasən aşağıdakı ifadə vasitələri ilə bağlana bilər:

- bağlayıcılarla [*that, if, whether, lest*]: *I suddenly remembered that I had any money.*

- bağlayıcı sözlərlə. Bağlayıcı sözlər isə bağlayıcı əvəzlilər [*who, whom, whose, what, which, whoever, whatever, whichever* və s.] və bağlayıcı zərflərdən [*where, wherever, when, whenever, why, how* və s.] ibarət olur. *She had forgotten where they were.*

- söznüləri ilə. Söznüləri ingilis dilində tamamlıq budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayan əsas vasitələrdəndir və misal olaraq *about, for, after, before, to, except, of* və s. göstərmək olar: *I was astonished at what they had told me.*

-tabelilik intonasiyası ilə. Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında sintaktik əlaqənin başqa ifadə vasitələri, yəni bağlayıcılar, bağlayıcı sözlər olmadıqda, bu zaman əsas yük intonasiyanın üzərinə düşür. Belə vəziyyətdə ingilis dilində tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri ardıcıl sıralanır, bu da tabelilik intonasiyası ilə müşayiət olunur.

Məsələn: *I think I should like him very much.*

İngilis dilində tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında sintaktik əlaqənin ifadə üsulları içində ən geniş istifadə olunanı bağlayıcılarla əlaqədir. İngilis dilində tamamlıq budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan vasitələr bunlardır: *that, if, whether, lest.*

That bağlayıcısı. Bu bağlayıcılar arasında ən fəal iştirak edən *that* bağlayıcısı çoxmənalı tabelilik bağlayıcısıdır. Tək tamamlıq budaq cümlələrini deyil müxtəlif növ budaq cümlələrini də baş cümləyə bağlamağa xidmət edir:

1. *I am bound to state that he never told me she was good-looking.* [Mən bildirməliyəm ki, o heç vaxt mənə deməmişdir ki, onun görkəmi gözəldir.]

2. *Everything that you may want is in the wardrobe.* [Sənin istədiyin hər şey paltar şkafindadır]

Burada birinci cümlədə *that* bağlayıcısı tamamlıq budaq cümləsini baş cümləyə bağlamışdır. İkinci cümlədə isə təyin budaq cümləsini baş cümləyə bağlamağa xidmət etmişdir.

İngilis dilinin tarixi ilə məşğul olan tədqiqatçılar “that” bağlayıcısı ilə bağlanan tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə strukturunun tarixən *I saw that: he is here* tipli sintaktik modelə uyğun gəldiyini qeyd edirlər. İşarə əvəzliyi olmuş *that* həmin modeldə feilin vasitəsiz tamamlığı rolunda çıxış etmişdir.

Sonradan bütöv cümlənin strukturunun dəyişməsi nəticəsində *that* sözünün semantik və sintaktik funksiyasının işarə əvəzliyi – tabelilik bağlayıcısı istiqamətində dəyişməsi baş vermişdir. Qeyd edilən modeldə *that* leksik mənasını itirərək cümlənin yalnız formal cəhətdən bağlanması iştirak edir. Bəlkə də məhz bu səbəbdəndir ki, bu tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə *that* bağlayıcısının işlənməsi məcburi xarakter daşımır. [10, s.41-42].

Nümunələrə nəzər saldıqda məlum olur ki, *that* bağlayıcılı tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsində feil, əsasən, keçmiş zaman [Past Indefinite], indiki zaman [Present Indefinite və Present Perfect] zaman formalarında, çox az miqdarda isə gələcək zaman [Future Indefinite] formalarında işlənmişdir.

Qeyd edək ki, feilin vasitəli şəkillərinin və əmr şəklinin işlənməsi çox az nümunədə rast gəlinən haldır.

Dilçilik ədəbiyyatında belə bir fikir mövcuddur ki, tabeli mürəkkəb cümlədə *that* bağlayıcısının olub-olmamasının mənanın reallaşmasına təsir göstərmir və ona görə tamamlıq budaq cümlələrinin bağlayıcısız, yaxud bağlayıcı ilə [*that*] işlənməsi arasında fərq qoymaq lazım deyildir.

M.Əsədova yazır ki, belə bir fikirlə heç də razılaşmaq olmur. Belə ki, cümlədə “*that*” bağlayıcısının düşməsi tabeli mürəkkəb cümlənin semantik strukturunun əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə səbəb ola bilər.

Məsələn, “*I don't like those who claim unadvisedly that he doesn't want to obey*” cümləsində *that* bağlayıcısının düşməsi belə onun mənasında güclü şəkildə dəyişmə baş verir. Belə ki, qeyd edilən cümlədən *that* bağlayıcısını götürsək, onda *unadvisedly* zərfinin *claim* feilinə, yoxsa *doesn't want to obey* birləşməsinə aid olduğunu başa düşmək çətindir, nəticədə həmin cümləni iki şəkildə şərh etmək olar:

1. *Mən tabe olmaq [sözə baxmaq] istəmədiyini düşünmədən bəyan edən adamları xoşlamıram.*

2. *Mən onun düşünmədən tabe olmaq [sözə baxmaq] istəmədiyini bəyan edən adamları xoşlamıram* [10, s.42-43].

Tədqiqatlardan gəldiyimiz qənaətə əsasən, *that* bağlayıcılı tamamlıq budaq cümlələri *that* bağlayıcısı olmayan tamamlıq budaq cümlələrinə nisbətən daha az danışq üslubu çalarına malikdir və Amerika ingiliscəsinə baxanda Britaniya ingiliscəsində daha çox rast gəlinir. *That* bağlayıcılı tamamlıq budaq cümlələri əsasən yazı üslubu üçün səciyyəvi olan az işlək feillərdən sonra geniş şəkildə işlənir: *to agree, to argue, to announce, to assume, to contend, to conceive, to calculate, to indicate, to hold, to learn, to object, to maintain, to suggest, to reply, to observe etc.*

That bağlayıcısı *to presume, to tell, to believe, to think, to suppose* feillərindən sonra işlənmir. Lakin bir sıra feillər var ki, həmin feillərdən sonra *that* bağlayıcısı işlənə də bilər, işlənməyə də bilər: *to see, to say, to confess, to declare, to consider, to hear, to grant, to propose, to understand, to know* və s.

If və whether bağlayıcıları. Nəqli tipli tamamlıq budaq cümlələrini baş cümləyə bağlamaq üçün *that* bağlayıcısından istifadə edilirsə, sual tipli tamamlıq budaq cümlələrini baş cümlə ilə əlaqələndirmək üçün *if və whether* bağlayıcılarından istifadə olunur. İngilis dilində sual cümlələrinin müxtəlifliyini nəzərə alsaq, qeyd etməliyik ki, *if və whether* yalnız ümumi sual tipli budaq cümlələri baş cümləyə bağlayır. Əslində, bu cümlələr sual deyil, nəqli cümlələrdir.

Həmçinin *if və whether* bağlayıcıları ilə bağlanan cümlələrin məzmununda şübhə, qeyri-əminlik mənası üstün olur:

She asked me if I was going to the Red Cross and make bandages. [O, məndən soruşdu ki, mən Qırmızı Xaçə gedib, sarğı sarıtdıracağammı.]

If və whether bağlayıcıları təkcə tamamlıq budaq cümlələrini baş cümləyə bağlamağa xidmət etmirlər. *If* bundan başqa şərt budaq cümlələrini, *whether* isə mübtədə və xəbər cümlələrini də baş cümlə ilə əlaqələndirə bilər.

If və whether bağlayıcıları ilə verilən tamamlıq budaq cümlələri ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunarkən həm sadə, həm də tabeli mürəkkəb cümlə kimi götürülə bilər:

Məsələn, *"I don't know if he will come"* cümləsi sadə cümlə kimi *"Mən onun gəlib-gəlməyəcəyini bilmirəm"* şəklində tərcümə oluna bildiyi kimi, mürəkkəb cümlə formasında isə *"Mən bilmirəm ki, o gələcək, ya gəlməyəcək"* şəklində tərcümə olunur.

Tamamlıq budaq cümlələrin üslubi çaları əksərən istifadə olunan bağlayıcıdan asılı olur. Bu baxımdan *if və whether* bağlayıcıları bir-birindən bir qədər fərqlənir. Kitab, yazı üslubunda əsasən *whether* bağlayıcısına üstünlük verilir. *If* isə bu cəhətdən neytral bağlayıcıdır. Eyni zamanda semantik cəhətdən də bu iki bağlayıcı arasında fərq vardır. Belə ki, *whether* semantik cəhətdən ikisindən hansı məzmununu ifadə etdiyinə görə çox vaxt budaq cümlədə alternativ, yəni seçmə sualın nəqli formada ifadəsində işlənir:

He asked whether I preferred Turkish or Greek food.

Nümunədən də aydın olduğu kimi *whether* bağlayıcısı *or* bağlayıcısı ilə qoşa şəkildə işləyə bilər. Hətta bu məqamı nəzərə alan bəzi tədqiqatçılar tamamlıq budaq

cümləli tabeli mürəkkəb cümlədən bəhs edərkən mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlayan bağlayıcılar arasında *whether...or* qoşa bağlayıcısını da göstərmişlər [10, s.46].

Fikrimizcə, *whether...or* tamamlıq budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan bağlayıcı vasitədən daha çox leksik mənasında “*ikisindən hansı*”ni nəzərdə tutduğu *or* bağlayıcısı ilə birləşir. Əgər *whether...or* bağlayıcısını baş və budaq cümlə arasında bağlayıcı vasitə kimi qəbul etsək, o zaman eyni vəziyyətdə *if...or* qoşa bağlayıcısını da bağlayıcı vasitə kimi qəbul etmək lazım gələcək. Çünki eyni vəziyyətdə *if...or* birləşməsinin də işlənməsi mümkündür.

Əgər tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində iki eyni növlü tamamlıq budaq cümləsi varsa, bu zaman bu cümlələrdən biri *if*, digəri isə *whether* bağlayıcısı ilə başlayır. Tamamlıq budaq cümlələri bir-birilə *or* bağlayıcısı ilə birləşir:

I don't know if he is in London or whether he is in Moscow. [Mən bilmirəm ki, o, Londondadır, yoxsa Moskovada]

Lest bağlayıcısı. Dilçiliklə bağlı elmi ədəbiyyatlarda *lest* bağlayıcısı ilə fikirlər ziddiyyət təşkil edir. Bir qrup tədqiqatçının fikrinə görə, *lest* bağlayıcısı yalnız səbəb-məqsəd budaq cümləsini baş cümləyə bağlamağa xidmət edir. Digər tədqiqatçıların fikrincə isə, *lest* bağlayıcısı həmçinin tamamlıq budaq cümləsini baş cümlə ilə əlaqələndirən vasitədir [10, s. 49].

İngilis dilinə xas yazılı materiallar üzərində apardığımız təhlildən belə nəticəyə gəldik ki, digər bağlayıcılara görə *lest* bağlayıcısı çox nadir hallarda işlənir. *Lest* bağlayıcısından istifadə etmək əsasən kitab üslubu üçün xarakterikdir və bu bağlayıcının semantikasına diqqət etsək, məzmununda qorxu, çəkinmə, ehtiyat etmə mənalərini daşdığını görmək olur. Son olaraq bunu da qeyd edək ki, *lest* bağlayıcısı ilə baş cümləyə bağlanan tamamlıq budaq cümləsinin xəbəri çox vaxt feilin vasitəli şəkilləri ilə ifadə olunur:

They were terrified lest someone should discover their secret hiding place. [Onlar qorxurdular ki, kimsə onların xəlvəti gizləndiyi yeri tapar].

Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirən ən qədim vasitə intonasiyadır. Əgər mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri başqa vasitələrlə

əlaqələndirilibsə, burada intonasiya da müəyyən qədər rol oynayır. Lakin mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini bağlamağa heç bir vasitə olmadıqda, burada əlaqələndirmək üçün əsas yük intonasiyanın üzərinə düşür.

Heç bir bağlayıcı vasitə olmadan yalnız intonasiya ilə qurulan mürəkkəb cümlələrdə qrammatik mənanı müəyyən etmək çox çətin olur. Yəni cümlənin tabelsiz, yaxud tabeli olduğunu müəyyən etmək çətinləşir, hətta mümkün olmur. Səbəb odur ki, cümlə kontekstə uyğun olaraq müxtəlif mənalara ifadə edə bilər. Belə qarışıqlıq yaranmaması üçün biz tabelilik intonasiyası ilə bağlanan tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr dedikdə tamamlıq budaq cümləsinin baş cümləyə heç bir əlaqə vasitəsi olmadan bağlanmasını nəzərdə tuturuq. Belə vəziyyətdə isə tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri ardıcıl sıralanır ki, bu da həmişə tabelilik intonasiyası ilə müşayiət olunur. O.Musayev bunu yanaşma üsulu adlandırır [15, s. 275].

I'm quite sure I'll understand it. Mən tam əminəm, onu başa düşəcəyəm.

He thought he had never seen anyone so beautiful. O fikirləşdi ki, heç vaxt belə gözəl görməyib.

İngilis dilində tabelilik intonasiyası ilə bağlanan tamamlıq budaq cümlələrində *that* bağlayıcısını rahatlıqla yerinə qoymaq mümkündür:

She says he is right = She says that he is right.

Çevik strukturlu tamamlıq budaq cümlələri ingilis dilində həmçinin intonasiya ilə bağlanır və bu zaman belə cümlələrdə tamamlıq budaq cümləsi baş cümləyə görə müxtəlif mövqələrdə işləyə bilər:

I could not believe she was really there. [Mən inana bilmirdim ki, o, həqiqətən, orada idi];

I think you are wrong. [Düşünürəm ki, siz səhv edirsiniz];

The fisherman thought they were at a hundred. [Balıqçı düşündü ki, onlar yüzüncü məsafədədirlər].

2.2. Nominal budaq cümlələrin baş cümləyə birləşməsində iştirak edən bağlayıcı əvəzlilik və zərflər

Tabeli mürəkkəb cümlənin qurulmasında əvəzliliklərin rolu böyükdür. Lakin burada əvəzliyin funksiyası fərqlidir. Tabesiz mürəkkəb cümlədə əvəzlilik əvvəlvədən məlum olanı əvəz edir, tabeli mürəkkəb cümlədə isə hələ məlum olmayana işarə edir və izahat vermək üçün şərait yaradır [3, s.349].

Nominal budaq cümlələrinin komponentlərini bağlayan vasitələr içərisində bağlayıcıların rolundan bəhs etdik. Bundan başqa tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərinin əlaqə yaratmasında bağlayıcı əvəzlilik və zərflər də xüsusi rol oynayırlar.

Mübtədə budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan bağlayıcı əvəzliliklər aşağıdakılardan ibarətdir: *who, what, which, whoever, whatever*

Who has done it is a secret;

What I want to do is to save us both.

What I do ask you is to love me and have faith in love.

What impressed me most was Cyprus Avenue.

Which I think was very fine of him.

Mübtədə budaq cümləsi baş cümləyə aşağıdakı bağlayıcı zərflərlə bağlanır: *when, where, how, why.*

Predikativ budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan vasitələr içərisində aşağıdakı bağlayıcı əvəzliliklər rol oynayır: *who, what, which. And that is what you must do.*

Bir sıra bağlayıcı zərflər vardır ki, onlar predikativ budaq cümlənin komponentlərini bir-birinə bağlayırlar: *when, where, how, why.*

What I want to know is when you are going to get married.

Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərini əlaqələndirən əsas vasitələrdən biri də bağlayıcı sözlərdir. Bağlayıcı sözlərə nisbi sözlər də deyilir. İngilis dilində bağlayıcı sözlər zərflərdən və bağlayıcı əvəzliliklərdən ibarətdir. Bunların içində say etibarilə bağlayıcı əvəzliliklər üstünlük təşkil edir. İngilis dilində əsas bağlayıcı sözlər bunlardır: *what, which, who, whom, whose, where, how,*

why, whatever, whichever, whoever, wherever, whenever, whence, how much, how many.

Nümunələrə nəzər salaq:

I never know how well he could sing. [Mən heç bilmirəm ki, o necə yaxşı oxuya bilərdi];

Whatever he`ll do I can` t think. [Mən fikirləşə bilmirəm ki, o nə edəcək];

You know how much money that is. [Siz bilirsiniz ki, bu nə qədər puldur];

David wondered why number 4 was so confident. [David maraqlandı, nə üçün 4 nömrəli belə inamlıdır].

Bununla yanaşı, Azərbaycan dilində də bağlayıcı sözlərdən baş cümləyə tamamlıq budaq cümləsini tabe edən vasitə kimi istifadə olunur. Həmin sözlər əksər hallarda budaq cümlənin önündə gəlir. Bundan əlavə budaq cümlədə istifadə olunan bağlayıcı sözə uyğun şəkildə baş cümlədə korrelyatdan istifadə olunur. Onlar birlikdə işlənərək mürəkkəb cümlənin tərəflərini daha sıx şəkildə əlaqələndirir.

Azərbaycan dilində işlənən bağlayıcı sözlərə bunlar aiddir: *kim, hər nə, nə təhər, hər kəs, nə, nə qədər, hər kim* və s. *Ki* ədatı və bağlayıcı sözlərin bir yerdə istifadə olunması mümkündür. Və bu da nəzərə çatdırılmalıdır ki, *o, bu* əvəzlilikləri baş cümlədə qarşılıq söz kimi istifadə olunur və bu zaman cümlə üzvü kimi tamamlıq olur. Ancaq baş cümlədə bəzən onlardan istifadə edilmir, buna baxmayaraq təsəvvür olunur.

I don` t know how you live! [J.Galsworthy, The Forsyte Saga, Book 1. The Man of Property]

Mən bilmirəm ki, siz necə yaşayırsınız.

I know what I have in me. [J.London, Martin Eden]

Mən bilirəm ki, mənim içimdə nə var.

I don` t want to hear what you` ve come for. [J.Galsworthy, The Forsyte Saga, Book 1. The Man of Property]

Mən eşitmək istəmirəm ki, siz nə üçün gəlmisiniz.

2.3. Zərflik budaq cümlələrin baş cümləyə birləşməsində iştirak edən bağlayıcılar

Məlum olduğu kimi, tabeli mürəkkəb cümlələr və eləcə də onların növləri, budaq cümlə komponentlərinin növünə görə müəyyənləşir. Başqa sözlə desək, tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibində nə cür budaq cümlə varsa, o həmin növdən hesab olunur. Buna görə də tabeli mürəkkəb cümləni növlərinə ayırmaqdan ötrü onu budaq cümlə növlərinə ayırmaq vacibdir.

Tabeli mürəkkəb cümlənin tiplərindən danışan B.A.İlyiş onun mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin və zərflik budaq cümlə tiplərindən bəhs edir. Zərflik budaq cümlələrin isə yer, zaman, səbəb, şərt nəticə, məqsəd, güzəşt, müqayisə, təzi-hərəkət tiplərindən ətraflı söhbət açır. Maraqlı haldır ki, B.A.İlyiş tabeli mürəkkəb cümlələrin “əlavə” və “ara cümlə” tiplərini də müəyyənləşdirmişdir.

V.L.Kauşanskaya, R.L.Kovner, O.N.Kojevnikova, E.V.Prokofyeva və digər müəlliflərin yazdıqları “A Grammar of the English language” dərslində budaq cümlələrin 14 növünü müəyyənləşdirmişlər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz dilçilərdən fərqli olaraq K.N.Kaçalova və E.H.İzraileviç tabeli mürəkkəb cümlələrin 13 tipini müəyyənləşdirmiş, buraya müqayisə budaq cümlə tipini də əlavə etmişlər.

N.A.Kobrina, E.A.Korneyeva, M.İ.Osovsokaya, K.A.Quzeyeva “An English Grammar [Syntax]” dərslərində budaq cümlənin tiplərinə başqa rəqəsdən yanaşmış və onların:

- 1) “nominal clauses”;
- 2) “attributive clauses”;
- 3) “adverbial clauses”.

başlığı altında üç tipini müəyyənləşdirmişlər.

Birinci bölgünün tərkibinə, mübtəda, xəbər və tamamlıq budaq cümlə tiplərini daxil etmişlər.

Professor O.Musayev ingilis dilində budaq cümlələrin sayının 5, İ.İ.Bermarts 6, B.S.Xaymoviç və B.İ.Roqovskaya isə 7 olduğunu göstərmişlər. Müəlliflər zərflik

budaq cümlələrin yer, zaman, təzi-hərəkət, müqayisə, şərt, güzəşt, məqsəd, səbəb və nəticə tiplərindən geniş söhbət açmışlar.

Ümumiyyətlə araşdırdığımız bütün dilçilər, tabeli mürəkkəb cümlənin tiplərini tədqiq edərək öz əsərlərində zərflik budaq cümlə tiplərinə geniş yer ayırmışlar.

Zərflik budaq cümlələri tabeli mürəkkəb cümlənin bir tipi kimi, mürəkkəb cümlə tərkibində zərflik funksiyası daşıyan budaq cümlələrə deyilir. Zərflik budaq cümlələri, heç şübhəsiz, tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində ifadə etdikləri mənaya görə təsnif olunurlar.

İngilis dilinə aid yazılmış qrammatika dərsliklərinin araşdırılması bir daha sübut edir ki, zərflik budaq cümlələri, onların tipləri və s məsələlərlə daha ətraflı məşğul olmuş A.Ş.Barxudarov zərflik budaq cümlələrinin doqquz, M.A.Qanşina və N.M.Vasilevskaya 8, B.Ilyiş 8, V.L.Kauşanskaya 9, O.İ.Musayev 8 tipini göstərmişlər. Biz də zərflik budaq cümlələrinin 9 tipini müəyyənləşdirən dilçilərin fikirlərinin daha doğru olduğunu dəstəkləyirik. Bu tiplər aşağıdakılardır:

- 1) Zaman budaq cümlələri;
- 2) Yer budaq cümlələri;
- 3) Səbəb budaq cümlələri;
- 4) Məqsəd budaq cümlələri;
- 5) Nəticə budaq cümlələri;
- 6) Müqayisə budaq cümlələri;
- 7) Şərt budaq cümlələri;
- 8) Güzəşt budaq cümlələri;
- 9) Təzi-hərəkət budaq cümlələri.

Zərflik budaq cümlələri tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində müstəqil mövqə tutur. Tərkibində mübtəda və xəbər budaq cümlələri olan tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə komponentini budaq cümlə komponentindən ayırmaq mümkün olmadığı halda zərflik budaq cümlələrindən baş cümlə komponenti asanlıqla ayrılı bilər. Məs:

1) As his mother' iron hissed on a damp shett, Mike Nelson breathed in the familiar searching smell of the ironing-board.

2) She waited while her mother lifted another sheet from the basket and hung it over the ironing-board.

3) Grandma hasn't gone yet, you can go with her.

4) As he echoes fell away over the cliff, Mike Nelson got up from the chair and began carrying the finished ironing-piece to the corner table.

5) Yoey wants to know if Uncle Dave will live here,"we could build another from on the bock!"

Yuxarıdakı zərflik budaq cümlələrindən birincisinin komponentləri "as"bağlayıcısı ilə,ikincisi "while", üçüncüsü "if",dördüncüsü "as"və beşincisi "if"bağlayıcısı ilə bağlanmaqla yanaşı,onların komponentlərini bir-birindən asanlıqla ayırmaq mümkündür. Zərflik budaq cümlələri,bir qayda olaraq,baş cümlə komponentinə tabelilik əlaqəsi bildirən bağlayıcılarla bağlanır və onlar baş cümlə komponentindən həm əvvəl,həm də sonra işlənə bilər.

Zaman budaq cümlələri tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində zaman zərfliyi funksiyasını daşıyır və budaq cümlə baş cümlədə icra olunan hərəkətin zamanını bildirir. Qədim ingilis dilində zaman budaq cümlələri "Temporal clauses"adlanırdı. Müasir ingilis dilində zaman budaq cümləsi cümləyə when[nə vaxt], while[müddətində, ərzində], whenever[nə vaxt olur olsun], as [kimi], as long as[nə qədər ki], till;until [qədər, dək], as soon as [elə ki], since [bəri], after [sonra], before [əvvəl], now that [indi ki, mdam ki] bağlayıcıları ilə bağlıdır.Məs:

As he left the room, Elizabeth felt how improbable it was that they should ever see each other again.

She was going directly towards her favourite part of the park,when the remembrance of Mr.Dancy's sometimes coming there stopped her and she turned up the narrow road out side Rossings.

Zaman budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan əlaqə vasitələri

Qarşılaşdırılan ingilis və Azərbaycan dillərinin zərflik budaq cümlələri ifadə olunma semantikasının eyniliyi ilə diqqəti cəlb edir. Zaman budaq cümləsi də bu dillərdə zərflik konstruksiyaları içərisində aparıcı mövqe tutur. Budaq cümlənin bu növü insan təfəkkürünün zaman haqqında düşüncələrinin müəyyən inkişaf dövründə

meydana gələrək dilin daxili qanunları əsasında fəaliyyətini davam etdirir, ünsiyyətə xidmət edir. Zaman budaq cümləsi zaman funksiyasının yükünü öz üzərində daşıyır. Budaq cümlənin zaman məzmunu - hərəkət və ya əlamətin vaxtı tarixən təfəkkür prosesinin sadədən mürəkkəbə doğru inkişafı ilə bağlı meydana çıxmışdır. İnsan təfəkkürünün müəyyən inkişaf dövrü zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri də meydana gətirmişdir. Bunun nəticəsində zaman anlayışını bildirmək üçün “*sadə cümlələrin bir-biri ilə yanaşması lazım gəlir ki, bu məqsədlə də dilin öz materiallarından bağlayıcı elementlər kimi istifadə olunur*” [5, s. 370].

Bağlayıcılar

İngilis dilində tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında sintaktik əlaqənin ifadə üsullarından ən geniş yayılanı bağlayıcılarla əlaqədir. Müasir ingilis və Azərbaycan ədəbiyyatından toplanan materialın araşdırılması göstərir ki, onların böyük əksəriyyəti bağlayıcılarla əlaqələnən zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir. İngilis dilində baş cümlə ilə zaman budaq cümləsi arasındakı zaman münasibəti *when, while, till, until, as, as soon as, as long as, since, after, before, whenever* bağlayıcıları ilə; Azərbaycan dilində isə “ki” bağlayıcısı ilə formalaşır.

Nümunələr:

Arthur remained at the gate while Ruth climbed Maria's front steps [London].

A remarkable air of relief overspread her countenance as soon as she saw me [Stevenson].

The waiter looked at me suspiciously as I made my way upstairs [Maugham].

As long as she did this, all would be well [London].

Whenever I looked at Tom, he gave me a frank full - hearted smile... [Braine].

When the moon rose, he flew back to the Happy Prince [O.Wilde].

When they reached the ground, Arrowhead intimated his intention to go towards the fire, and... [J.F.Cooper].

And she was sorry and surprised when he passed from his sight through one of the hundred doors [J.Galsworthy].

I've been talking to such a delightful person – just the type you see when go into the cities [J.Galsworthy].

He just heaved a sigh of relief when the war took me off [A.Cristie].

İngilis dilində zaman budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayan bağlayıcılar arasında kəmiyyət baxımından ən çox işlənən “when” bağlayıcısıdır. “When”bağlayıcılı zaman budaq cümlələrinin ifadə etdiyi məna çalarlarının çoxluğu onunla izah edilə bilər ki, həmin bağlayıcı ingilis dilində işlənən ən qədim bağlayıcılardan biridir. Bu bağlayıcı zəif leksik mənaya malikdir, ona görə də baş və budaq cümlədə işlənən feillərin, xəbərlərin qrammatik formalarından feil-xəbərlərin semantikasından asılı olaraq bu bağlayıcının müxtəlif məna çaları olur.

When a Forsyte was engaged, married, or born, the Forsytes were present [J.Galsworthy].

Göstərilən nümunədə *when* bağlayıcısı *engage, marry* və *born* feilləri ilə ifadə olunan hərəkətin təkrarlılığını bildirir. Eyni məna çalarının *whenever* bağlayıcısının işləndiyi budaq cümlələrdə də görmək olur. Məsələn:

Whenever there was a pause, she gently asked again [T.Thurston].

İngilis dilində zaman budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayan və yuxarıda sadalanan bağlayıcıların hər birinin müəyyən zaman münasibətini ifadə etməsi nümunələr əsasında göstərilə bilər.

As bağlayıcısı ilə bağlanan zaman budaq cümləsi baş cümlədə hərəkətin baş verdiyi momenti bildirir:

As they stood up, Ivory clapped him on the shoulder.

As I was coming here, I met your brother.

As bağlayıcısının bir məna çaları da ondan ibarətdir ki, o, baş və budaq cümlədəki hərəkətlərin hər biri tədricən inkişaf etməkdə olur. Məsələn:

As they approached the house, they became quieter and quieter.

The waiter looked at me suspiciously as I made my way upstairs [S.Maugham].

As long as I live, the personality of Dorian Gray will dominate me [O. Wilde].

“While” bağlayıcısı ilə bağlanan zaman budaq cümləsinin xəbəri baş cümlənin xəbəri ilə ifadə olunan hərəkətlə eyni zamanda baş verən və davam etməkdə olan hərəkəti bildirir. Məsələn:

While he walked around Christine sat and knitted at a distance.

While he was explaining all this, the phone rang.

Arthur remained at the gate while Ruth climbed Maria's front steps [J.London].

While I was sitting in the garden, he came up to me.

“Till” və “until” bağlayıcıları ilə bağlanan zaman budaq cümlələri xəbəri inkarda olmayan baş cümlədə baş verən hərəkətin bitmə anını təsbit edir. Əgər baş cümlənin xəbəri inkar formasındadırsa, onda till və until bağlayıcıları baş cümlə hərəkətin başlanma anını bildirən zaman budaq cümlələrini baş cümləyə daxil edir. Aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

I shall stay here until // till you return.

He resolved to wait till Clym came to look for her.

She did not say a word till she was asked.

They did not marry until she was forty.

The boy did not start to read until he went to school.

Zaman budaq cümləsi baş cümləyə “after” bağlayıcısı ilə də daxil edilir.

Məsələn:

After they had gone he felt lonely, and began to tire of his lady-love [O. Wilde].

... after they had secured for their world all the electricity there was in the Universe, ... they could imagine as further necessary to human happiness, they would probably muse for awhile, and then reply, ... [Jerome K.Jerome].

Bu cür tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə əsas cümlədə haqqında bəhs edilən hadisədən öncə baş vermiş hadisəyə görə əsas cümlənin zamanını bildirir.

Before bağlayıcısı ilə daxil edilən budaq cümlələrdə bunun əksi müşahidə olunur. Burada budaq cümlədə, baş cümlədə haqqında bəhs edilən hadisədən əvvəl baş vermiş hadisəyə görə zaman ifadə olunur; həmin hadisənin baş verməsi cümlədə öz əksini tapır. Məsələn:

But before he had opened his wings, a third drop fell, and he looked up, and saw--Ah! What did he see? [O. Wilde].

... but next time he'll want to know something more before he parts with his money [A.Cristie].

Since bağlayıcısı indiki ana qədər və ya keçmişdə müəyyən zaman kəsiyinə qədər davam etməkdə olan müddətin başlanmasını bildirən zaman budaq cümlələrini baş cümləyə daxil edir. Birinci halda baş cümlənin xəbəri indiki bitmiş zaman formasında, ikinci halda isə keçmiş bitmiş zamanda işlənir. Zaman budaq cümləsinin xəbəri isə hər iki halda keçmiş qeyri-müəyyən zamanla ifadə olunur. Nümunələr:

I have only seen her once since I left school.

She had been such of a companion to him since she was three years old [32, s.214].

We've known each other since we were children [32, s. 123].

İngilis dilində zaman bildirən bağlayıcıların bəziləri yalnız zaman budaq cümləsində işlənir. Belə ki, *as* bağlayıcısı zaman budaq cümləsindən əlavə səbəb, tərz, güzəşt, müqayisə budaq cümlələrini də baş cümləyə daxil edir. Yaxud *since* bağlayıcısı zaman budaq cümləsindən əlavə səbəb budaq cümləsini də baş cümlə ilə əlaqələndirir. *Whenever* ümumən zaman münasibətlərini ifadə edən bağlayıcı olsa da, həmin bağlayıcının zaman mənasında çox vaxt güzəşt çalarının da mövcudluğu müşahidə olunur.

İngilis dilində zaman budaq cümləsi ilə baş cümləni bağlayan vasitələr arasında zaman bildirən zərflər də mühüm rol oynayır. Elmi ədəbiyyatda bunlar sonradan bağlayıcılaşmış zərflər də adlandırılır [105, s. 314-315].

Buraya *the time, the moment, the instant, the day, immediately, directly* və digərləri aiddir. Onların çoxu baş cümlədəki hərəkətin dəqiq vaxtını bildirən zaman budaq cümləsini baş cümlə ilə əlaqələndirir. Belə bağlayıcı vasitə ilə bağlanan baş və budaq cümlələrdə hərəkətin bilavasitə ardıcılığı da ifadə edilə bilər. Məsələn:

We'll be married the very moment we find a house.

Immediately he had lain down and closed his eyes, his consciousness went racing on without him.

Directly she saw me, he slipped back into the room [105, s. 315].

Zaman bildirən zərflərin zaman budaq cümləsini baş cümlə ilə əlaqələndirilməsində zaman sözlərindən *by, till, until* də mühüm rolu vardır. Bunlar aşağıdakı birləşmələrdə işlənirlər: *by the time, till the time, until the time, by*

the day, by the moment, till the moment və s. Bu birləşmələrdə ifadə edilən zaman kəsiyi baş cümlədə ifadə edilən hərəkətin dəqiq zamanını ifadə edir. Bu birləşmələrdə özünə yer alan “by”, “till”, “until” sözləridir. Bu dəqiqdir. Lakin bir sıra ədəbiyyatda həmin birləşmələri sonradan bağlayıcılaşmış zərflər adlandırdıqlarına görə [103, s. 269; 105, s. 314-315], biz də ənənəni pozmayaraq həmin birləşmələrə bağlayıcılaşmış zərflər kimi yanaşaraq, onları zaman budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan bağlayıcılar sırasında verməyi qərarlaşdırdıq. Əslində bunlara bağlayıcı sözlər kimi də yanaşmaq mümkündür.

By the time he gets home, she will have cleaned the entire house.

By the time I finish this course, I will have taken ten tests.

... they could remember nothing from the time they landed till the time they sailed [A.Cristie].

Me and Henry laid low until the day the steamer came back [J.London].

I saw no more of Uriah Heep, until the day Agnes left town [Ch.Dickens].

Aşağıdakı cümlələrdə zaman budaq cümləsini baş cümlə ilə əlaqələndirən *scarcely ... when, hardly ... when, no sooner ... than* tipli, elmi ədəbiyyatda *mürəkkəb bağlayıcılar* [45], *korrelyativ elementlər* [105, s. 314-315], *bağlayıcı zərflər* [165] adlandırılan birləşmələr də iştirak edir. Bu elementlərin işləndiyi cümlələrin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, “when” və “than” bağlayıcıları zaman budaq cümləsini baş cümləyə daxil edərkən baş cümlədə işlənmiş *scarcely, hardly* və *no sooner* zərfləri ilə əlaqəli şəkildə çıxış edirlər. Nümunələrə diqqət yetirək:

Scarcely had his hands touched her head, when she sighed deeply. [London].

Hardly had they entered the house, when a violent thunder storm broke out.

No sooner had I wiped one salt drop from my cheek, than another followed.
[Ch. Bronte].

Scarcely had we finished lunch when the bell rang for afternoon classes.

Scarcely had the demonstration started when trouble broke out and the police moved in to arrest people.

Hardly had I started working on the computer when the electricity was gone.

2) Yer budaq cümləsi

[The Adverbial Clause of Place]

Tabelli mürəkkəb cümlə tərkibində yer zərfliyi funksiyası daşıyan budaq cümləyə yer budaq cümləsi deyilir. Yer budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin icra yerini bildirir. Bu qəbildən olan cümlələr baş cümləyə where və ya wherever bağlayıcılarından biri vasitəsilə bağlanır, məsələn:

I looked where he pointed. John stood where she had left him. [Galsworthy]

I'll find her wherever she is.

Yer budaq cümləsinin qarşısında sözünü işlənə bilir, məsələn:

He .. turned his head slowly towards where I stood. [Braine].

3. Səbəb budaq cümləsi.

[The Adverbial Clause of Cause].

Səbəb budaq cümləsi tabelli mürəkkəb cümlə tərkibində səbəb zərfliyi funksiyasını yerinə yetirir və baş cümlə komponentindəki hərəkətin səbəbini bildirir. Məs:

Jim Nelson didn't know where he was, because it was dark. Müasir ingilis dilində səbəb budaq cümlələri baş cümlə komponentinə "as", "because", "since", "for fear that", "seeing that" və başqa bağlayıcılarla bağlanır. Məs:

As the fog was collecting rapidly it began to grow dark in earnest.

5. Məqsəd budaq cümləsi.

6. [The Adverbial Clause of Purpose]

Məqsəd budaq cümləli tabelli mürəkkəb cümlə tərkibində məqsəd zərfliyi funksiyası daşıyır və baş cümlədəki hərəkətin icra məqsədini bildirir.

İngilis dilində məqsəd budaq cümlə komponentli tabelli mürəkkəb cümlələrin baş və budaq cümlə hissələri bir-birinə "that", "in order that", "lest", "so that" və s. bağlayıcılarla bağlanır.

She worked hard so that everything would be ready in time.

He drew the blanket over his head that he might not hear. [Voynich].

I wrote down the date of her birthday lest I should forget it.

Sometimes windows must be opened in order that the air in the room may be changed.

7. Nəticə budaq cümləsi.

8. [The Adverbial Clause of Result].

Nəticə budaq cümləsi baş cümlədən doğan nəticəni bildirir və baş cümlədə ifadə olunan hal, hərəkət və ya hökm səbəb, budaq cümlə isə onun nəticəsi kimi meydana çıxır. O, tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində nəticə zərfliyi funksiyasında işlənir.

Müasir ingilis dilində nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlə komponentinə bağlanması “so”, “that” [so, that] bağlayıcıları vasitəsilə həyata keçir.

She turned so suddenly that she started. [Carter]. So astonished was he that he could scarcely contain himself for joy,.. [Dreiser].

The children made such a noise that he couldn't work.

I felt so tired that I could have gone to sleep on the floor.

6) Müqayisə budaq cümləsi

[Adverbial Clause of Purpose]

Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində müqayisə zərfliyi funksiyası daşıyan budaq cümləyə müqayisə budaq cümləsi deyilir. Müqayisə budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətlə budaq cümlədə ifadə olunan hərəkətin müqayisəsini bildirir. Bu nöy budaq cümlələr baş cümləyə as though, than, as, as ...as, not so ... as, as if, the more ...the less, the more... the more bağlayıcılarından biri vasitəsilə bağlanır, məsələn:

I held it to his mouth as though he were a child. [Maugham].

"I know more about literature than you do". [London].

...I made them as uncomfortable as they made me. [Dickens].

The more he reflected on the idea, the more he liked it. [Galsworthy].

The more she knows him the less she'll love him. [London].

I left the flat before Alice as I generally did. [Braine].

7) Şərt budaq cümləsi

[The Adverbial Clause of Condition]

Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində şərt zərfliyi funksiyası daşıyan budaq cümləyə şərt budaq cümləsi deyilir. Şərt budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin icra

şərtini bildirir. Bu növ budaq cümlələr baş cümləyə if, unless, suppose, on condition, providing, provided[that] və s. bağlayıcılardan biri ilə bağlanır. Məsələn :

If I do anything. I have a reason for it. [Voynich].

“It’s no fun”, said Steerforth “unless we take them by surprise . [Dickens].

I will agree to you provided /providing[that] my expenses are paid.

Şərt budaq cümləsi qeyri-real şərt bildirirəkən, “if”bağlayıcısı atıla bilər. Bu halda inversiya hadisəsi baş verir, yəni xəbərin bir hissəsi mübtədadan əvvələ keçir.

Məsələn: Were I you, I should go to the country to work.

8) Güzəşt budaq cümləsi

[The Adverbial Clause of Concession]

Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində güzəşt zərfliyi funksiyası daşıyan budaq cümləyə güzəşt budaq cümləsi deyilir. Güzəşt budaq cümləsi baş cümlədə yürüdülmə fikrə qarşı duran və ya ona güzəştə gedən fikri ifadə edir. Bu növ budaq cümlə baş cümləyə though, although, as, even if, even though, however, whoever, whatever, whichever və s. bağlayıcılarından biri ilə bağlanır. Məsələn:

Though it was raining, we continued our way.

They are generous although they are poor.

Tired as they were, they continued their work.

"Even if he were here, he couldn't help us. [Braine].

Whatever my suggestions were, Hoylark would listen to them.[Braine].

I'll get there even if I have to walk all the way.

I'll come to see you whatever happens.

Nəzərdən keçirilmiş elmi ədəbiyyatda müasir ingilis dilində güzəşt budaq cümlələrinin dörd tipinin olduğu aşkarlanmışdır. İngilis müəllifləri N.A.Kobrina, E.A.Korneyeva bu bölgünü aşağıdakı kimi aparmışdır.

1. Clauses of admitted concession [qəbul edilmiş güzəşt budaq cümlələri]. Bu növ güzəşt budaq cümlələri dildə daha çox işlənir.

Though war and danger were in store, war and danger might not befall for months to come.

2. Clauses of open concession [açıq güzəşt budaq cümlələri]. Bu növ güzəşt budaq cümlələrində budaq cümlənin xəbəri felin vasitəli şəkillərindən biri olan Sabcanktivdə [Subjunctive Mood] işlənir.

He said that he had received Jules' strict orders not to interfere in any way, no matter what might happen on the deck of the yacht.

3. Clauses of disjunctive or alternative concession [ayırıcı və ya alternativ güzəşt budaq cümlələri]. Bu növ güzəşt budaq cümlələrində budaq cümlə 2 mümkün alternativ mənə ifadə etdiyi halda, baş cümlədəki hərəkət artıq həyata keçirilmiş olmalıdır.

Whether Miss Delmar be jealous or not of the man who invented "Ephemera", it is certain that she is fascinated by his work.

4. Clauses of hypothetic or rejected concession [fərziyyə və ya rədd edilmiş güzəşt budaq cümlələri]. Bu növ güzəşt budaq cümləsində baş cümlə ilə budaq cümlənin məzmunu arasında ziddiyyət olmur.

If she got no money from her brother-in-law, she got what was as good as money-credit.

9) Tərzi-hərəkət budaq cümləsi

[The Adverbial Clause of Manner]

Tabeli mürəkkəb cümlə daxilində tərzi-hərəkət zərfliyi funksiyası daşıyan budaq cümləyə tərzi -hərəkət budaq cümləsi deyilir. Bu növ budaq cümlələr baş cümləyə as, as if, as though bağlayıcılarından biri ilə bağlanır. Məsələn:

You ought to read the text as I do.

They were laughing so loudly as if they were talking about a very interesting thing.

I remember the story as though I had just read it.

2.4. Təyin budaq cümlələrinin baş cümləyə birləşməsində iştirak edən nisbi əvəzlilik və zərflər

Təyin budaq cümləsi baş cümlədə isimlə yaxud əvəzliliklə ifadə edilmiş hər hansı bir üzvə aid olur ,onu təyin edir. Təyin budaq cümlələri baş cümləyə nisbi əvəzliliklə və nisbi zərflərlə bağlanır.

Təyin budaq cümlələri iki cür olur:

-məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələri.

-təsviredici təyin budaq cümlələri.

Məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələri təyin olunan sözü mənaca lokallaşdırır, dəqiqləşdirir və müəyyənləşdirir. Məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümləsi ilə baş cümlə arasında, bir qayda olaraq, vergül qoyulmur.

Təsviredici təyin budaq cümlələri təyin olunan söz haqqında əlavə informasiya verir. Təsviredici təyin budaq cümlələri baş cümlədən vergüllə ayrılır. Təyin budaq cümləsinin tabeli mürəkkəb cümlədə yeri, mövqeyi haqqında bir neçə fikir söyləmək lazımdır. Bir çox hallarda təyin budaq cümləsi təyin edilən sözdən sonra durur. Ancaq bəzən elə hallar olur ki, tərkibində ismi olmayan bir neçə söz birləşmələrindən sonra da gələ bilər.

Təyin budaq cümləsində budaq cümlə baş cümləyə *who, whom, whose, which, that, as* nisbi əvəzlilikləri *where, why, how, when* nisbi zərfləri ilə bağlanılır.

Təyin budaq cümləsini təqdim edən nisbi əvəzliliklər (*whom, whose, which, that, as*) məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayır. Əgər nisbi əvəzlilik sözünü ilə işlənsə, sözünü budaq cümlənin axırında fərdən sonra durur. Məsələn:

The girls that I work are having lunch. (Mənimlə işləyən qızlar lənc yeyirlər).

J.Fernald qeyd edir ki, budaq cümlənin xarakterini bağlayıcı müəyyən etmir, əksinə olaraq budaq cümlənin xarakteri bağlayıcını müəyyən edir [7, s.119].

Müəllifin fikri ilə razılaşmaq mümkün deyil, çünki yuxarıda qeyd etdiyimiz nisbi əvəzliliklərdən [*who, whom, whose, which, that*] bir çox təyin budaq cümləsində işləndiyi kimi, digər budaq cümlələrdə də işləyə bilər. Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq B.A Fiziyan iki cümləni bir-biri ilə müqasibə edir:

The fact that impressed us most - *fact* sözünü müəyyən etmir, onu təsvir edir. Həmin Cümlədəki *that* sözünü *which* ilə də əvəz etmək mümkündür.

The fact which impressed us most was the cleanliness of the place.

Bu cümlə təyin budaq cümləsidir.

The fact that her licence had been endorsed counted against her cümləsində isə *that* sözü tabelilik bağlayıcısıdır və *which* sözü ilə əvəz oluna bilməz.

The fact that impressed us most was cleanliness of the place - cümləsində isə *that* sözü nisbi əvəzlikdir.

Buradan belə bir nəticə çıxartmaq olar ki, mübtəda budaq cümləsində və eəcə də təyin budaq cümləsində işlənən *that* sözünü nisbi əvəzlilərdən biri ilə [who, whom, which] əvəz etmək mümkün olmazsa, bu halda o, mübtəda budaq cümləsi olur.

That- əvəzliyindən danışarkən bir cəhəti qeyd etmək yerinə düşərdi. Bəzən emosionallığı bildirmək üçün cümlə *it is [was]*-la başlayır.

It was here that Jemma had run up to him with her vivid eyes.

Araşdırmalardan aydın olur ki, müəlliflərdən M.Y.Blox əlavə təyin budaq cümləsinin daha aydın şəkildə təhlilini vermişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, təyin budaq cümləsi baş cümləyə [who, which, that və s.] nisbi əvəzlilərlə və [where, when, why və s.] nisbi zərflər ilə bağlanır.

Who nisbi əvəzliyi budaq cümlədə işlənərək baş cümlədəki canlı varlığı [insan, heyvan] təyin edir. Məsələn :

He thought to better his circumstances by marrying a young woman of the French nation, who was by profession an opera-girl.

Which nisbi əvəzliyi isə budaq cümlədə işlənərək baş cümlədəki əşyanı təyin edir.

I am reading a book by Harby, who is my favourite author.

Leningrad, which used to be the capital of Russia is a beautiful city.

Bəzən which nəinki təyin etdiyi sözü həm də bütövlükdə baş cümləni təyin edir.

He got married again last year, which surprised everybody.

Whose nisbi əvəzliyi budaq cümlədə işlənərək, baş cümlədəki həm cansız, həm də canlıları təyin edir.

He was a general whose moods were unpredictable

She wore a bunch of cyclamen procured by him from town-a flower of whose scent she was very fond.

They had reached the bank, and in the entrance Michel saw two Forsytes between thirty or forty, whose chinky faces he dimly remembered.

Təyin budaq cümlələrində *who* əvəzliyinin obyekt halı olan *whom* və *which* əvəzlilikləri çox vaxt *that* əvəzliyi ilə əvəz olunur. Məsələn:

A letter that (which) is written in pencil is difficult to read.

“That” əvəzliyi də “whose” kimi baş cümlədəki həm cansıız, həm də canlıları təyin edir.

It was the clock ticking on the wall that brought me to the reality again.

I am a man that knows how to take care of himself.

Nisbi əvəzliyləri kimi “where” və “when” nisbi zərfləri zaman və yer bildirərək təyin budaq cümləsində işlənə bilər.

It was the day when nothing seemed to go right.

It dates from the time when the caves were lived in.

I know a pub where a beer is excellent.

Her thin brown hand, where green veins stood out, held the end of a cigar in its tape-ring.

Whom nisbi əvəzliyidə budaq cümlədə işlənərək baş cümlədəki canlıni təyin edir.

Winifred, whom he noticed next to the furniture, was sitting at the bureau with a letter in her hand.

M.Svon nisbi əvəzliliklər və zərflər haqqında yazır ki, əgər *who*, *whom*, *whose*, *when*, *where* və s. Sözlər nisbi təyin budaq cümləsində işlənərsə, onlar nisbi əvəzliliklər [*who*, *whom*, *whose* və s.] və nisbi zərflər [*where*, *when*, *why*] adlanır [35, s. 487].

Qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlər hələ orta dövrlərdən ingilis dilində nisbi əvəzliliklər adlanmağa başlanmışdır.

Müəllif *who*, *which* və *that* əvəzlilikləri haqda qeyd edir ki, nisbi təyin budaq cümləsində mübtədə funksiyasını yerinə yetirən *who* insanlara, *which* isə əşyalara aid olur. *That* isə həm insanlara, həm də əşyalara aid ola bilər.

The side includes four Welsh players who are very experienced situated [J.Galsworthy]

Daha sonra M.Svon yazır: *who, whom, and that can also be used as the object of verbs in relative clause* [35, s.487].

Müəllifin bu fikirləri ilə bağlı aşağıdakı cümlə nümunələrinə nəzər salmaq:
Məsələn:

He's married somebody who I really don't like [qeyri rəsmi].

He has married somebody whom I really don't like [rəsmi].

Nisbi zərflərin təyin budaq cümlələrinin baş cümləyə bağlanmasında rolu.

Məlum olduğu kimi, tabeli mürəkkəb cümlələrin tiplərindən biri olan təyin budaq cümləsi yeganə budaq cümlə tipidir ki, onların komponentləri nisbi zərflərlə nisbi əvəzliliklərlə bağlanır.

Təyin budaq cümləsi digər budaq cümlə tipləri kimi, müasir ingilis dillində ən çox işlənən budaq cümlə növlərindəndir. Təyin kimi, o da ismə və ya isim kimi işlənən digər nitq hissələrinə aid olub, onu təyin edir və ondan asılı vəziyyətdə qalır. Əgər təyin sadə cümlə daxilində bir üzvü təyin edərsə, təyin budaq cümləsi sadə cümlədən [daha doğrusu, baş cümlədən] kənarında bir budaq cümlə kimi baş cümlənin aid olduğu ismin müxtəlif üzvünə və ya onun bir hissəsinə də aid ola bilər.

Qrammatik mənasına, işlənmə xüsusiyyətlərinə və nisbi zərflərlə bağlanma xassəsinə görə təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr iki qrupa bölünür:

- 1) Məhdudlaşdırıcı nisbi zərfli təyin budaq cümlələri.
- 2) Təsviredici nisbi zərfli təyin budaq cümlələri.

B.S.Xaymoviç və B.İ.Roqovskaya "A course in English Grammar" adlı əsərində təyin budaq cümlələrinin iki tipini – nisbi və əlavəli tiplərini qeyd etmişlər. Daha sonra müəlliflər göstərirlər ki, nisbi təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr özləri də nisbi zərflərlə işlənməklə yanaşı, iki yarımqrupda təşəkkül tapırlar:

- a) məhdudlaşdırıcı;
- b) təsviredici yarımqruplar.

B.S.Xaymoviç və B.İ.Roqovskayanın fikrincə, təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin *əlavəli* tipi də mövcuddur. Bu tipli budaq cümlələrdə müəyyənləşdirici söz çox vaxt mücərrəd isimlərdən *idea, thought, feeling, fact,*

impression, reason, doubt, question və s. Sonra rast gəlmək mümkündür. Fikrimizi aşağıdakı cümlə nümunələri üzərində izah edək:

1) I remember the reason why I had asked to see the clergyman.

2) I had never seen that handsome – featured face of his look more like chiselled marble than it did just now , as he put aside his snow – wet hair from his forehead and lit the firelight shine free on his impression where it grieved me to discover the hollow trace of care or sorrow now so plainly grayed.

3] He relapsed again , and on the contrary, I became more cheerful and took fresh courage; these last words gave me insight feeling , where the difficulty lay ; and as it was no difficulty with me, I felt quite relieved from my previous embarrassment.

Yuxarıdakı cümlələrin təhlili sübut edir ki, birinci cümlədə müəyyənləşdirici söz *the reason* mücərrəd ismi ilə, ikinci cümlədə *impression*, üçüncü cümlədə isə *feeling* mücərrəd isimləri ilə ifadə olunmuşdur. Budaq cümlə komponentləri baş cümlə komponentlərinə birinci cümlədə *why* nisbi zərfi ilə bağlanmışdırsa, ikinci və üçüncü cümlələrdə *where* nisbi zərfi ilə bağlanmışdır.

Professor O.Musayev “İngilis dilinin qrammatikası” adlı dərsliyində “məhdudlaşdırıcı” və “təsviredici” təyin buydaq cümlələrindən geniş söhbət açır. O, qeyd edir ki, məhdudlaşdırıcı nisbi zərflə təyin buydaq cümlələri təyin olunan sözü mənaca məhdudlaşdırır, dəqiqləşdirir və müəyyənləşdirir. Bu qəbildən olan buydaq cümlələr əsasən *when* nisbi zərfləri ilə baş və buydaq cümlə komponentlərini bir-birinə bağlayır [1, s.280].

Fikrimizi aşağıdakı cümlə nümunələri üzərində şərh edək:

1) There were times when I even made fun of mum for getting sick because she overworked.

2) I loved you , and there were times when I felt it so bad I thought coming to see you.

3) There is a place right near my room , where two thousand men go down one hole to work every day.

4) Both of us thought of one thing , how we could keep it secret.

5) Johnny hated them , you have no idea how he hated the Fascists.

Nisbi zərflı məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələrinin baş cümləyə yalnız yanaşma üsulu ilə birləşən növü də mövcuddur. Bu tip budaq cümlə ingilis dilçiliyində “contact clauses” [kontakt budaq cümlələr] adlanır. Nisbi zərfliyi təyin budaq cümləsinin bu növü baş cümlə komponenti ilə daha sıx əlaqədə olur. Buna görə də bu tip təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlə komponentləri arasında nə fasilə edilə bilər, nə də vergül qoyula bilər. Fikrimizi aşağıdakı cümlə nümunələrinin üzərində şərh edək:

1) They hung reluctantly in the air , as though unwilling to return to the earth where they had been born a thousand million years ago.

2) I ought probably to have done or said nothing; but I was so tortured by a sense of remorse at thus hurting his feelings , I could not control the wish to drop balm where I had wounded.

Yuxarıdakı cümlələrin təhlili göstərir ki, birinci cümlədə “where” nisbi zərflı *where they had been born a thousand million years ago*, ikinci cümlədə “where” nisbi zərflı *where I had wounded* budaq cümlə komponentləri, baş cümlə komponentləri ilə elə sıx əlaqədədir ki, onların arasında vergül yazılmayıb və eləcə də fasilə etmək olmur. Burada bir cəhəti də nəzərə çarpdırmaq istərdiki ki, nisbi zərflı kontakt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri əksər vaxtı *where* - nisbi zərflı ilə bir birinə bağlanır.

Nisbi zərflı təsnifedici təyin budaq cümlələri, nisbi zərflı fərqləndirici təyin budaq cümlələrindən fərqli olaraq, hər hansı bir sinifə, yaxud əşyaya xas olan cəhətləri daha qabarıq nəzərə çarpdırmaq üçün işlədilir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu iki yarım tip digər dilçilərin irəli sürdükləri məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələrinə uyğun gəlir. Həmin yarım tip təyin budaq cümlələrinin komponentləri daha çox *where* və *when* nisbi zərfləri ilə bağlanır. L.S.Barxudarov və D.A.Ştelinq də nisbi zərfləri təyin budaq cümlələrinin məhdudlaşdırıcı və təsviredici tiplərini göstərmişlər. Onlar qeyd edirlər ki, nisbi zərfliyi olan məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələri təyin olunan sözü mənaca məhdudlaşdırır, dəqiqləşdirir. Bunlarsız baş cümlə komponenti yarımçıq olar və mənaca dolğun ola bilməz [41, s.417].

Nisbi zərflərlə işlənən təyin budaq cümlələrindən bəhs edən professor B.A.İlyiş onun iki yarım tipini göstərir:

- a) defining [restrictive, limiting] – məhdudlaşdırıcı;
- b) non-defining [non-restrictive, descriptive] – təsviredici.

Nisbi zərflərin təyin budaq cümləsinin ayrı-ayrı yarım tiplərindən işlənməsinə dair Çefri Liç və Jan Svartvikin fikirləri digər dilçilərin fikirlərindən tamamilə fərqlənir. Müəlliflər daha çox nisbi əvəzlilərin işlənmə xassəsini nəzərə almış və aşağıdakı cədvəldi göstərmişlər

Restrictive and Non-Restrictive

Restrictive only

Objective case who, which, that

Objective case who[m], which, that, zero

Genitive case whose

Cefri Liç və Jan Svartvik qeyd edirlər ki, nisbi əvəzliləri üç qrupda araşdırmaq lazımdır:

- a) wh- əvəzliləri
- b) that
- c) sıfır

Əlbəttə yuxarıdakı cədvəli təhlil etsək, aydın olar ki, həmin müəlliflər də təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin iki yarım tipini “məhdudlaşdırıcı” və “təsviredici” yarım tiplərini irəli sürmüşlər. Lakin həmin qaydanı araşdırdığımız nisbi zərflərə şamil etsək, buraya daha çox “where”, “when”, “why”, “whence” və “where in” daxildirsə, ikinci qrupa yalnız “how” - nisbi zərfə daxildir.

Fikrinizi aşağıdakı cümlə nümunələri də təsdiq edə bilər.

1) I, on the contrary, became more cheerful, and took fresh courage: these last words gave me insight in the parlour where the difficulty lay, and as it was no difficulty with me, I felt quite relieved from my previous embarrassment.

2) You have but one end to keep in good view – how the work you have undertaken can best be done.

3) He brought the expression of pailness of his face when he whispered. Jane, I have got a blow –I have got a blow , Jane.

Yuxarıdakı cümlələrin təhlili sübut edir ki, birinci cümlədə *where* nisbi zərfi ilə başlanmış *where the difficulty lay* komponentli təyin budaq cümləsi məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələrinə uyğun gəlsə , ikinci cümlədə *how* nisbi zərfi ilə işlənmiş *how the work you have undertaken can best be done* və nəhayət üçüncü cümlədə *when* nisbi zərflili *when he whispered* komponentləri uyğun gəlir.

Təyin budaq cümlələrinin ikinci qrupuna daxil olan budaq cümlələr, birinci qrupa, yəni məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələrinə nisbətən bir sıra fərqli cəhətlərə malikdir.

Əvvəla, nisbi zərflikli təsviredici təyin budaq cümlələri təyin olunan söz haqqında əlavə məlumat verir.

Professor B.A.İlyiş çox haqlı olaraq qeyd edir ki, nisbi zərflili təsviredici təyin budaq cümlələri tabelilik və tabesizlik arasındakı sərhəd xəttində yerləşir. Bu, xüsusilə o zaman baş verir ki, budaq cümlə zəifləyərək mürəkkəb cümlə daxilində tabesizliyə meyl edir [19, s. 285].

Professor O.Musayev, B.A.İlyişdən fərqli olaraq qeyd edir ki, təsviredici təyin budaq cümlələrlə baş cümlə arasında əlaqə nisbətən zəif olur. Buna görə də, onun işlənməməsi, buraxılması cümlənin ümumi mənasına xələl gətirmir.

O.Musayev daha sonra qeyd edir ki, təsviredici təyin budaq cümlələri baş cümlədən vergüllə ayrılı bilir [5, s.282].

Yuxarıdakı fikrə əsaslanaraq, seçdiyimiz cümlə nümunələri üzərində təhlil apararaq

The time when I trust will soon comes, we shall put them off in putting off our corruptible bodies when debasement and sin willfall from us with this cumbrous frame of flesh, and only the spark of the spirit will remain,- the impalpable principle of life and thought, pure as when it left the Creator to inspire the creature: whence it came it will return: perhaps again to be communicated to some being higher than man – perhaps to pass though gradations of glory, from the pale human soul to brighten to the seraph. [Ch. Bronte, Jane Eyre]

2) Adele was seldom sent to the hall, to the gallery, wheres he would sometimes pass me haughtily and coldy, just acknowledging my presence by a distand nod or a cool glance, and sometimes bow and smile with gentlemanlike affability. [Ch. Bronte, Jane Eyre]

3) The eyes shine like dew, it looks soft and full of feeling, it smiles at my jargon, it is susceptible, impression fallows impressions throught its clear sphere, where it ceases to a smile... [Ch. Bronte, Jane Eyre]

Yuxarıdakı cümlələrin təhlili sübut edir ki, birinci cümlədə *when* nisbi zərflə təsviredici təyin budaq cümləsi olan *when I trust* baş cümlə komponenti ilə zəif əlaqədədir. Eyni fikri *where* nisbi zərflə işlədilmiş ikinci və üçüncü cümlələr haqqında da demək olar. Belə ki, ikinci cümlədə *where he would sometimes pass me haughtily and coldly* budaq cümlə komponenti və üçüncü cümlə nümunəsindəki *where it ceases to a smile* təsviredici təyin budaq cümlə hissəsi baş cümlə komponentlərindən vergüllə ayrılmışlar.

Araşdırmalardan aydın olmuşdur ki, nisbi zərflərlə işlənən təsviredici təyin budaq cümlələrin komponentləri arasındakı əlaqə, məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasındakı əlaqədən zəif olur. Buna görə də onun buraxılması və asanlıqla bərpa edilməsi mümkündür. Fikrimizi aşağıdakı cümlə nümunələri üzərində şərh edək:

1) He had been smoking, and as she watched he flicked the butt in a glowing arc acron the street, where it burst in a tiny shower of red sparks. [D.Carter, Fatherless Sons]

2) They found a little place by the kind of basin in the rock filled with fine, rain washed gravel, where they had amagnificent view offer the green swaying tops of the pines [D.Carter, Fatherless Sons].

Yuxarıdakı cümlələrin təhlili göstərir ki, birinci cümlədə *where it burst in a tiny shower of red sparks* ikinci cümlədə *where* nisbi zərflə işlədilmiş *where they had a magnificent view offer the green swaying tops of the pines* komponentini asanlıqla baş cümlə komponentlərindən ayrılmaq olar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu ayrılma baş cümlə komponentinə zərər qədər də xələl gətirməz. Həmin cümlələrin təhlili sübut

edir ki, bütün cümlələrdə *where* nisbi zərfi işlədilmiş və təsviredici təyin budaq cümlələrin hamısı baş cümlə komponentlərindən vergüllə ayrılmışdır.

Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin ayrı-ayrı komponentlərinin əlaqə tipləri həm linqvistik, gəm də ekstralingvistik amillərin köməyi ilə ifadə olunur. İngilis dilində nisbi zərflər qeyd olunduğu kimi, təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş və budaq cümlə komponentlərinin əlaqələnməsində əsas vasitələr hesab olunur. Nisbi zərflərin əsas funksiyası təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında mümkün semantik əlaqə yaratmaqdır.

Nisbi zərflərin rolu ondan ibarət olur ki, onlar təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin hissələri arasında struktur-qrammatik münasibətləri konkretləşdirməyə xidmət göstərirlər.

Son olaraq təyin budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan əvəzlilərin işlənməsində aşağıdakı qaydaları ümumiləşdirək:

1) Who (whom), whose, which sual əvəzliləri orta əsrlər ingilis dilində nisbi əvəzlilər kimi işlədilmişdir. Erkən orta əsrlər ingilis dilində that geniş işlənmişdir, lakin indi wh əvəzlilərinin, xüsusilə, canlılara aid olan who əvəzlilərinin işlədilməsinə geniş meyil var.

2) Heyvan, bəzən kişi və ya qadın cinsinə aid olduqda who əvəzliyi işlənir. Lakin bu qayda bəzən pozulur və biz tez-tez which əvəzliyinin kişi və ya qadın cinsi ilə, who əvəzliyinin isə orta cinslə əlaqələndiyinin şahidi oluruq.

3) Ölkə adları coğrafi nöqtəyi nəzərdən götürüldükdə which əvəzliyi, siyasi anlayış kimi götürüldükdə isə who əvəzliyi işlənir. Lakin bununla belə həmin məsələdə həddindən artıq tərəddüdlər var.

4) Əgər kollektiv isim bütöv bir toplumu bildirirsə which əvəzliyinin (fel təkdə); ayrı-ayrı şəxsləri nəzərdə tutursa who əvəzliyini işlədirik (fel cəmdə).

5) Poeziyada əşyaları təcəssüm etdirmək üçün who əvəzliyindən istifadə edilir.

6) Əgər təyin olunan söz peşə, şəxsiyyət ifadə edən ismi xəbədirsə, onda which və ya that işlənir. Təyin etdiyi söz kimi which əvəzliyinin də sifəti predifakətə və ya bütöv bir cümləsi ola bilər. Belə olan halda baş cümləyə which ilə bağlanan budaq cümlələr həmişə təsviredici olur.

7) Orta əsrlər ingilis dilində və erkən müasir ingilis dilində that həmişə nisbi əvəzlik kimi işlənmişdir. İndi that təsviredici təyin budaq cümlələrində nadir hallarda işlənir və hətta məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələrində belə , who əvəzliyinin işlədilməsinə güclü ,that əvəzliyinin yalnız əşyalara uyğun olaraq işlədilməsinə isə nisbətən az meyl var. Lakin that əvəzliyinin insanlara və əşyalara aid olaraq sərbəst işləndiyi bəzi nümunələr var.

Təyin budaq cümləsində that tez-tez işlənir:

a) Aşağıdakı əvəzliliklərlə: all, everything, nothing, something, anything, much, little, few.

b) Üstünlük dərəcəsi və the first ilə.

Təyin budaq cümlələri nisbi zərflərdən sonra işlənir. Nisbi əvəzliliklərdən başqa nisbi zərflər də təyin budaq cümləsini baş cümləyə bağlaya bilər. Nisbi zərflər zaman, səbəb, yer və tərz hərəkət mənaları olan isimlərdən sonra işlənir.

When, where, how, why, nisbi zərfləri təyin budaq cümlələrində işlənməyə də, nəzərdə tutula bilər. Təsviredici təyin budaq cümlələrində bu zərflərin işlənməsi vacibdir, çünki belə təyin budaq cümlələri bağlayıcı birləşmə bilməz. Əlavə kimi işlənən Appositive Attributive Clauses də həmçinin when, where, how , why sözləri ilə baş cümləyə bağlanır.

Təyin budaq cümlələri tabelilik bildirən that, if , whether, as if, as though bağlayıcıları ilə də baş cümləyə bağlana bilər. Bu bağlayıcılar Appositive Attributive Clause - larda daha çox işlənir.

That bağlayıcısı təyin budaq cümləsini təqdim edəndə təyin olunan söz mücərrəd isimlərlə istifadə olunur: idea, impression, doubt, belief, wish, və s.

Baş cümlədə təyin olunan söz əlavə kimi işlənən təyin budaq cümlələri as if, as though ilə də bağlana bilər və cümlədən atıla bilməz. Belə cümlələr bağlayıcılarla yanaşı, bağlayıcı sözlərlə də bağlana bilər. Belə cümlələr vergüllə ayrılır və bağlayıcı element olmadan işlənmir.

Qeyd etdiyimiz kimi, təyin budaq cümlələri bağlayıcı əlaqədə olanda iki mübtədə yanaşı gələ bilər. Ondan sonra isə iki müxtəlif cümlələrin xəbərləri yanaşı gəlir.

Təyin etdiyi söz kimi, which əvəzliyində də sifəti – predikiaktivi və ya bütöv bir cümləsi ola bilər. Belə olan halda baş cümləyə which -lə bağlanan budaq cümlələr həmişə təsviredici olur:

It was evident, indeed, that she wished me to drop the subject, which I did accordingly.

NƏTİCƏ

İngilis dilində mürəkkəb cümlələrin təşkil olunduğu hissələrin bir-birinə münasibətinə və komponentlər arasındakı sintaktik bağlılıq baxımından mürəkkəb cümlələrin iki növü vardır: Tabesiz mürəkkəb cümlələr. Tabeli mürəkkəb cümlələr.

İngilis dilində də Azərbaycan dilində olduğu kimi mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlələrin xüsusi sırası vardır. Lakin cümlə üzvlərinin bu sırası Azərbaycan dilindən bir qədər fərqlənir. İngilis dilində təsdiq cümlələrdə mübtəda cümlənin əvvəlində gəlir, xəbər mübtədadan sonra işlənir. Tamamlıq isə əsasən cümlənin sonunda, daha dəqiq desək, xəbərdən sonra yerini alır.

İngilis dilində tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərini bir-birinə bağlayan vasitələr müxtəlfidir. Onların içində əsas yeri bağlayıcılar tutur. Tabesizlik və tabelilik əlaqəsinə uyğun olaraq bağlayıcılar da tabeli və tabesiz bağlayıcıları deyərək iki yerə ayrılır. Bildiyimiz kimi tabesizlik bağlayıcıları bərabər hüquqlu olmayan sintaktik vahidləri birləşdirdiyi halda, tabeli bağlayıcılar isə bərabər hüquqlu olan sintaktik vahidləri birləşdirir. Tabesizlik bağlayıcılarının ifadə imkanlarına uyğun olaraq tabesiz mürəkkəb cümlələr arasında müvafiq məna əlaqələri yaranır.

İngilis dilində tabesiz mürəkkəb cümlələrin aşağıdakı məna növləri vardır. İngilis dili ilə bağlı tədqiqatlarda tərkib hissələri arasındakı məna əlaqələrinə görə tabesiz mürəkkəb cümlələrin aşağıdakı növlərini göstərirlər: Birləşdirmə əlaqəsi; Ziddiyyət əlaqəsi; Bölüşdürmə əlaqəsi; Səbəb-nəticə əlaqəsi. Bu bölgüyə uyğun olaraq tabesiz bağlayıcılarının da qrammatik mənasına görə aşağıdakı növləri vardır:

a) Bitişdirici bağlayıcılar (Copulative or additive conjunctions) – and, as well as, as much as, besides, moreover, both...and, not only...but (also), neither...nor).

b) Bölgü bildirən bağlayıcılar (Disjunctive, alternative, or separative conjunctions) – or, or else, otherwise, either...or.

c) Ziddiyyət bildirən bağlayıcılar (Adversative or contrasting conjunctions) – but, yet (and yet), while, whereas, nevertheless, still, notwithstanding, however.

d) Səbəb-nəticə bildirən bağlayıcılar (Causative-consecutive, final or illative conjunctions) – so, for, hence, thus, therefore.

Dilçilər ingilis dilində budaq cümlənin “nominal clauses”, ”attributive clauses”, ”adverbial clauses” başlığı altında üç tipini müəyyənləşdirirlər. Birinci bölgünün tərkibinə, mübtədə, xəbər və tamamlıq budaq cümlə tiplərini daxil etmişlər. İkinci bölgüyə təyin budaq cümlələr, üçüncüyə isə zərflik budaq cümlələri aid edilmişdir.

Nominal budaq cümlələrinin komponentlərini bağlayan vasitələr aşağıdakılardır: intonasiya, bağlayıcı, bağlayıcı əvəzlilik və zərflər.

That, if, whether bağlayıcıları bütün nominal budaq cümlələrinin, yəni mübtədə, xəbər və tamamlıq budaq cümlələrinin komponentlərini bağlamağa xidmət edir.

İngilis dilində tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında sintaktik əlaqənin ifadə üsulları içində ən geniş istifadə olunanı bağlayıcılarla əlaqədir. İngilis dilində tamamlıq budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan vasitələr bunlardır: *that, if, whether, lest*. Tamamlıq budaq cümlələrin üslubi çaları əksərən istifadə olunan bağlayıcıdan asılı olur. Bu baxımdan *if* və *whether* bağlayıcıları bir-birindən bir qədər fərqlənir. Kitab, yazı üslubunda əsasən *whether* bağlayıcısına üstünlük verilir. *If* isə bu cəhətdən neytral bağlayıcıdır. Eyni zamanda semantik cəhətdən də bu iki bağlayıcı arasında fərq vardır. Belə ki, *whether* semantik cəhətdən ikisindən hansı məzmununu ifadə etdiyinə görə çox vaxt budaq cümlədə alternativ, yəni seçmə sualın nəqli formada ifadəsində işlənir.

Nominal budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərini əlaqələndirən əsas vasitələrdən biri də bağlayıcı sözlərdir. Bağlayıcı sözlərə nisbi sözlər də deyilir. İngilis dilində bağlayıcı sözlər zərflərdən və bağlayıcı əvəzliliklərdən ibarətdir. Bunların içində say etibarilə bağlayıcı əvəzliliklər üstünlük təşkil edir.

İngilis dilində əsas bağlayıcı sözlər bunlardır:

what, which, who, whom, whose, where, how, why, whatever, whichever, whoever, wherever, whenever, whence, how much, how many.

Mübtədə budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan bağlayıcı əvəzliliklər aşağıdakılardan ibarətdir:

who, what, which, whoever, whatever

Mübtədə budaq cümləsi baş cümləyə aşağıdakı bağlayıcı zərflərlə bağlanır: when, where, how, why.

Predikativ budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan vasitələr içərisində aşağıdakı bağlayıcı əvəzlilikləri qeyd edə bilərik:

who, what, which.

Bir sıra bağlayıcı zərflər vardır ki, onlar predikativ budaq cümlənin komponentlərini bir-birinə bağlayırlar: when, where, how, why.

İngilis dilində tamamlıq budaq cümlənin komponentlərini bir-birinə bağlayan bağlayıcı əvəzliliklər [*who, whom, whose, what, which, whoever, whatever, whichever* və s.] və bağlayıcı zərflər [*where, wherever, when, whenever, why, how* və s.] çoxluq təşkil edir.

İngilis dilində zərflik budaq cümlələrinin komponentlərini bir-birinə bağlayan vasitələr zərfliyin məna növlərinə uyğun olaraq təzahür edir. Məsələn, baş cümlə ilə zaman budaq cümləsi arasındakı zaman münasibəti *when, while, till, until, as, as soon as, as long as, since, after, before, whenever* bağlayıcıları ilə formalaşır.

Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin ayrı-ayrı komponentlərinin əlaqə tipləri isə həm linqvistik, həm də ekstralingvistik amillərin köməyi ilə ifadə olunur. İngilis dilində nisbi zərflər qeyd olunduğu kimi, təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş və budaq cümlə komponentlərinin əlaqələnməsində əsas vasitələr hesab olunur. Nisbi zərflərin əsas funksiyası təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında mümkün semantik əlaqə yaratmaqdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y. Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV cild. Sintaksis. Bakı, Şərq-Qərb, 2017, 422 s.
2. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, Azərtədrisnəşr, 2014, 417 s.
3. Abdullayev Ə.Z. Sintaksisin aktual məsələləri: tabeli mürəkkəb cümlənin tədqiqi. - Bakı: "ADU", -2017, -82 s.
4. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 2018, 364 s.
5. Abdurəhmanova N., İsmayılova N. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, ADPU-nun mətbəəsi, 2015, 166 s.
6. Cəlilov F.A. Mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı, Maarif, 1983, 116 s.
7. Ə.Dəmirçizadə "Müasir Azərbaycan dili". Bakı, 1984, 45 s.
8. Əhmədova G.X. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Bilik nəşriyyatı, 2000, 160 s.
9. Əhmədova K. Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin struktur və semantik tipləri. Bakı, Elm və təhsil, 2015, 291s.
10. Əsədova M.N. Əvəzlilər, qarşılıq və qəlib sözlər kimi [Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında]. | Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əsərləri, 2013, №1, 111-115 s.
11. Əsədova M.N. İngilis və Azərbaycan dillərində tamamlıq budaq cümlələri. – Bakı: "Nurlan", -2017. -145s.
12. Hacıyev E.İ. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, Mütərcim, 2016, 272s.
13. Məmmədova G.M. İntonasiyanın spesifik xüsusiyyətlərinə dair. // Filologiya məsələləri / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. -2017.- №8.- s.76-79.
14. Məmmədova M.H. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Adiloğlu, 2011, 450s.

15. Məmmədova Z. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində əvəzliliklərin mətn yaratma prosesində rolu və əhəmiyyəti. // Filologiya məsələləri / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2016, №1, 83-87s.
16. Musayev O. (Türksevər). İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 2007, 608 s.
17. Nəbiyeva L.H. Müasir ingilis dilində “if” və “when” bağlayıcılı mürəkkəb cümlələrin sintaktik və semantik təhlili. f.e.ü.d. elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş diss. Bakı, 2015, 118s.
18. S.Cəfərov “ Müasir Azərbaycan dili”. Bakı, 1982, 105s.
19. Süleymanova K.M. İngilis və Azərbaycan dillərində bağlayıcıların funksional-semantik xüsusiyyətləri. f.e.ü.d. elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş diss. Bakı, 2010, 156s.

Rus dilində:

20. Беляев М.А. Грамматика английского языка. Высшая школа, 2017, 332 с.
21. Бархударов Л.С. Структура простого предложения современного английского языка, М., 1986, 123 с.
22. Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка, М., 196, 78 с.
23. Бурлакова В.В. Синтаксические структуры современного английского языка, М., 1984, 101 с.
24. Воронцова Г. Н Очерки по грамматике английского языка, Москва, 1960, 399 с.
25. Воронцова Г.Н. Очерки по грамматике английского языка, Москва, 1960, 399 стр, 75 с.
26. Грамматика современного английского языка. Крылова И.П., Гордон

Е.М.2003 - 448 с

27. Жигadlo В.Н. Современный английский язык. Теоретический курс. М., 1956, 277 с.
28. Иванова И.Т. Теоретическая грамматика современного английского языка. М., 1981.224 с.
29. Иванова И.П., Почепцов Г.Г., Бурлаков В.В. Теоретический грамматики современная английкой языка. М., 1981, 281с.
30. Ильиш Б.А. О принципах выделения членов предложения. Уз.ЛГПИ им. Герцена. Том III, 1955, 307с.
31. Ильиш Б.А. Современный английский язык. Теоретический курс. Москва, 1948, 235.с.
32. Лександров Н.М. Проблема второстепенных членов предложения в русском языке, Уч-зап. ЛГПИ имени А.И.Герцена, Том 236, 1963.
33. Мамедова Т.Ф. Синтаксическая синонимия объектных придаточных предложений. АКД. Тбилиси. 1983. 432 с.
34. Мешанинов И.И. Члены предложения и части речи. Л., 1978, 332с.
35. Мухин А.М. Лингвистический анализ Теоретически и методологические проблемы. М., 1976, 86 с.
36. Мухин А.М., Л.В.Шерба и проблемы синтаксиса [О второстепенных членах предложения]. Филологические науки, 1967, №1, 356 с.
37. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М. 1938, 85 с.
38. Почепцов Г.Г. О принципах синтагматической классификации глаголов в современном английском языке. Филологические науки, 1969, №3.47с 34 с.
39. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. М., 1957, 99 с.
40. Структурный синтаксис английского языка. Л., 1972, 89 с.
41. Хорнби А.С. Конструкции и обороты современного английского языка. М., 1960, 234 с.
42. Шевякова В.Е. Фразеологическое инвертированное дополнение в английском языке - эмфаза или норма, рема или тема? - иносеранские языки в школе, 1977, №6, 79 с.

43. Щерба Л.В. О вопросительных членах предложения. Избранные работы по языкознанию и фонетике. Том . Изд-во ЛГУ, 1958.55с.
44. Ярцева В.Н . О двух приглагольных дополнениях. Иностранные языки в школе, 1948 № 3. 44 с.
45. Ярцева В.Н .Взаимоотношение грамматики и лексики в системе языка. Исследования по общей теории грамматики. М. 1968, 467 с.

İngilis dilində

46. Allahverdiyeva F. English grammar activities. Baku, Science and Education, 2018, 304 p.
47. Blokh M.Y. A Course in Theoretical Grammar. M., 1983, 382 p.
48. B. İlyish “The Structure of Modern English” 1974, 77 p.
49. Barabash T.A A Guide to Better Grammar, 1975, 290 p.
50. Blokh M. Y. A Course in Theoretical English Grammar, Moscow, высшая школа, 2006, 235 p.
51. Close R.A. A Reference Grammar for Students of English. Moscow, 1979, 9 p.
52. Gordon E.M., Krylova I, R. A Grammar of Present day English, Moscow, 1974, 324 p.
53. Gordon E.M., Krylova I.P. The English Verbals. Изд. “Международные отношения”. М., 1973, 345 p.
54. Huseynova M., Yunusova G. English stylistics. Baku, Elm və təhsil, 2018, 278 p.
55. Huseynova M., Yunusova G. Culture with speech styles. Bakı, Elm və təhsil, 2018, 196 p.
56. Hornby A.S. A Guide to Patterns and Usage in English. Moscow, 1958, 371 p.
57. İlyish B.A. The Structure of Modern English. Moscow, 1965.58p.
58. Irtenyeva N.F., Blokh M.Y., Shapkin A.P. The Structure of the English sentence. Moscow, 2009, 159p.
59. Jespersen O. A Modern English Grammar on Historical Principles, 2013. 88p.

60. Kaushanskaya V.L. et al. A Grammar of the English Language. Baku, 2013, 9p.
61. Kaushanskaya V.L., Kovner R.L., Kozhevnikova O.N. and others. A Grammar of the English language. Leningrad, 1967. 89 p.
62. Khaimovich B.S., Rogovskaya B.I. A course in English Grammar. Moscow, 1967. 45 p.
63. Kobrina N.A., Korneyeva E.A., Ossovskaya M.I., Guzeyeva K.A. An English grammar. Morphology. Moscow, 1985. 78p.
64. Kobrina N.A., Korneyeva E.A., Ossovskaya M.I., Guzeyeva K.A. An English grammar. Syntax. Moscow, 1986. 78p.
65. Korsakov A. The Use of Tenses in English, Part 1, Lvov University Press, 1969, 250 p.
66. Lily Goksadze, Nana Mamatsashvili, Salome Bolkvadze. An Advanced Course of Current English Grammar. Volume 2. Tbilisi, 1998. 456p.
67. Maclin A. Reference Guide to English: A Handbook of English as a Second language, USA, Washington, 1996, 102 p.
68. Mammadova G.T English grammar rules and exercises. Morphology Zardabi nashr, Baku, 2018. 424 p.
69. Mahmudova Sh. Comparative grammar. Baku, Elm və təhsil, 2018, 239p.
70. Poutsma H.A. Grammar of Late Modern English, Chapter XVII, Infinitive clauses, Moscow, 1940, 357 p.
71. Rodionov A.F. Variants in Current English Grammar. Moscow Vyssaja Skola, 1985. p. 64.
72. Thomson AJ, Martinent A.V A Practical Grammar. Oxford University press, 1986, 384 p.
73. Turksever O.I., Huseynov A.R., Hajiyev E.İ. A practical grammar of contemporary English. Bakı, Qismət nəşriyyatı, 2011, 552 p.
74. V.L. Kaushanskaya, O.N. Kojevnikova, R.Z. Kovner, E.V. Prokofyeva "A grammar of the English Language" 1973, 77 p.
75. N.A. Kobrina, E.A. Korneyeva, K.A. Quzeyeva, M.L. Qssovskaya, "An English grammar" [Syntax] 15, 207 p.

Internet resurslari

76. <https://gramaren.ru> › ... › Non-Finite forms › The Infinitive
77. <https://lektsii.com/2-54245.html>
78. Study-english.info/infinite-constructions.php
79. <http://www.study.ru/handbook/konstrukcii>
80. <http://studepedia.org/index.php?vol=1&post=26775>
81. <https://edit-it.org/blog/what-should-you-know-about-the-complex-object>
82. <https://lektsii.net/5-29809.html>
83. <https://www.gutenberg.org/files/3543/3543-h/3543-h.htm>